

DE ZANDLOPER

Kwartaalblad van de Vereniging Oud Ede

Historisch Museum Ede

Themanummer

Kom ga met ons

Edese kerkdiensten, in het begin van de 20^e eeuw

1998 - 1

m. meeuwissen

Bedrijf: Frankeneng 102
Postadres: Amsterdamseweg 66
6712 GK Ede
Tel.: (0318) 63 50 50
Fax: (0318) 62 29 27

meeuwissen
voor versheid, kwaliteit en service

CHOCOLATERIE

≡ Le Bâton ≡
Superieur

HOF VAN GELDERLAND EDE

G.C. Meeuwissen-de Wilde

de lekkerste winkel van Ede

ALLES VOOR DE DOE-HET-ZELVER

Autolakken
Draadmateriaal
Gereedschap
Verf
Ijzerwaren

* Bezorgen gratis

Hout Board Triplex
Wandplaten Schroten
Wandweefsel

Dit alles natuurlijk bij

DOE-HET-ZELF MARKT

ELBERT JANSEN V/H DE NOOY

KOLKAKKERWEG 65 - 67 - EDE - TEL. (0318) 611 680

* Wij geven u een deskundig advies

DE ZANDLOPER

Kwartaalblad van de Vereniging Oud Ede
26e jaargang   nr 1   maart 1998

Van het bestuur

De voorlopige jaarcijfers van onze vereniging over 1997 zijn bekend. Er kan uit worden afgeleid dat wij een goed verenigingsjaar achter de rug hebben. Het aantal bezoekers van het museum steeg van 3163 in 1996 tot 5527 in 1997. Ook het ledenaantal nam (met 53) toe; het bedraagt nu 799. Het bestuur dankt iedereen die ertoe heeft bijgedragen om dit positieve resultaat te bereiken.

Dit themanummer van De Zandloper bevat een beschrijving van de gewoonten en gebruiken rondom kerkgang en kerkdiensten in Ede in het begin van deze eeuw. Ons dorp kende toen slechts twee kerken: de Oude Kerk en de Gereformeerde Noorderkerk. Het bestuur dankt de auteur (tevens lid van de werkgroep Geschiedenis van onze vereniging), ds. T. van 't Veld, voor deze interessante en soms gemakkelijke verhandeling.

Voor de komende maanden staan de volgende activiteiten op stapel:

Op zaterdag 21 maart, om 9.30 uur, begint, onder leiding van ds. J. Hengeveld, een wandeling langs historische plekken in het dorp Ede. Het beginpunt is ons museum. In de Oude Kerk en de Gereformeerde Noorderkerk wordt een korte rondleiding verzorgd. Om ongeveer 11.30 uur eindigt de wandeling bij het museum, waar de deelnemers een kopje koffie wordt aangeboden. Het is prettig als u zich van tevoren opgeeft bij het museum, maar noodzakelijk is dit niet. Het telefoonnummer van het museum is 619554.

Op zaterdag 11 april bent u tussen 10.00 uur en 12.00 uur welkom in het museum. Wegens enorm succes organiseren wij nogmaals een Edese variant op het bekende televisieprogramma "Tussen kunst en kitsch". Wij hebben de heer E. Spies, antiquair te Ede, weer bereid gevonden uw kunstvoorwerpen of oude spulletjes te beoordelen en te taxeren.

De jaarvergadering van de Vereniging Oud Ede zal op donderdag 23 april om 20.00 uur in het museum worden gehouden. U krijgt daarvoor nog een persoonlijke uitnodiging en ook de jaarstukken worden u tijdig toegezonden. Op deze vergadering zal de heer G. Maassen een lezing met dia's houden over Prins Hendrik (1876-1934), de echtgenoot van Koningin Wilhelmina (1880-1962). De spreker zal in zijn voordracht een beeld schetsen van deze prins, wiens karakter, behalve bepaalde negatieve aspecten, ook duidelijk positieve kanten blijkt te hebben gehad.

Op de bijsluiter vindt u aan de achterkant een oproep om mee te doen aan een brievenactie die het Nederlands Centrum voor Volkcultuur op 15 mei 1998 van plan is te houden. Het bestuur beveelt deze oproep van harte bij u aan!

Kom ga met ons!

Edese kerkdiensten, in het begin van de 20^e eeuw ¹⁾

1. De grote en de kleine kerk

Wie in onze tijd in de Edese nieuwsbladen de rubriek 'Kerkdiensten' onder ogen krijgt, ziet een lange rij godsdienstige bijeenkomsten. Tientallen kerken en geloofsgemeenschappen presenteren zich. Ze roepen ons als het ware toe: "Kom ga met ons!" Vele diensten in kerkgebouwen en vergaderruimten worden opgesomd⁽²⁾. Omstreeks 1900 was de situatie totaal anders. Er waren in het dorp Ede slechts twee kerkgenootschappen en twee kerkgebouwen. Bij het beschrijven van de kerkdiensten uit het begin van deze eeuw kunnen we ons dus tot deze twee kerken beperken⁽³⁾.

Ook al bezocht niet ieder trouw de kerkdiensten, bijna alle inwoners behoorden tot de 'grote kerk'. Dit was de Hervormde Gemeente, in 1580 ontstaan uit de Reformatie⁽⁴⁾. Omstreeks 1900 telde deze gemeente 547 'manslidmaten'. Het is een bekend verschijnsel dat een gemeente meer vrouwelijke belijdende leden heeft dan

mannelijke. Het aantal hervormde lidmaten kan dus 1200 tot 1300 geweest zijn. Daarnaast waren er vele doopleden en ongetwijfeld ook z.g. 'geboorteleden', niet gedoopt maar wel uit hervormde ouders geboren. Daar een kaartsysteem ontbrak, is de grootte van de beide laatste groepen niet precies aan te geven. Uitgaande van het feit dat bijna heel het dorp hervormd was, moeten er enkele duizenden zijn geweest die tot deze 'grote' kerk behoorden⁽⁵⁾. Er was echter sinds 1580 maar één predikant! Sinds eeuwen hield deze gemeente haar samenkomsten in de Oude Kerk, waarvan de bouw in 1423 begonnen was en die aanvankelijk in gebruik was voor de rooms-katholieke eredienst.

In 1887 was er echter, als gevolg van de Doleantie, een tweede kerkgenootschap ontstaan, dat zich aanvankelijk noemde: "Nederduitse Gereformeerde Kerk". Ongeveer 150 tot 200 personen (belijdende

De Oude Kerk van Ede aan het begin van de twintigste eeuw.

De eerste kerk van de gereformeerden in Ede was het verbouwde koetshuis van de heer Cavaljé, dat aan de Molenstraat was gelegen.

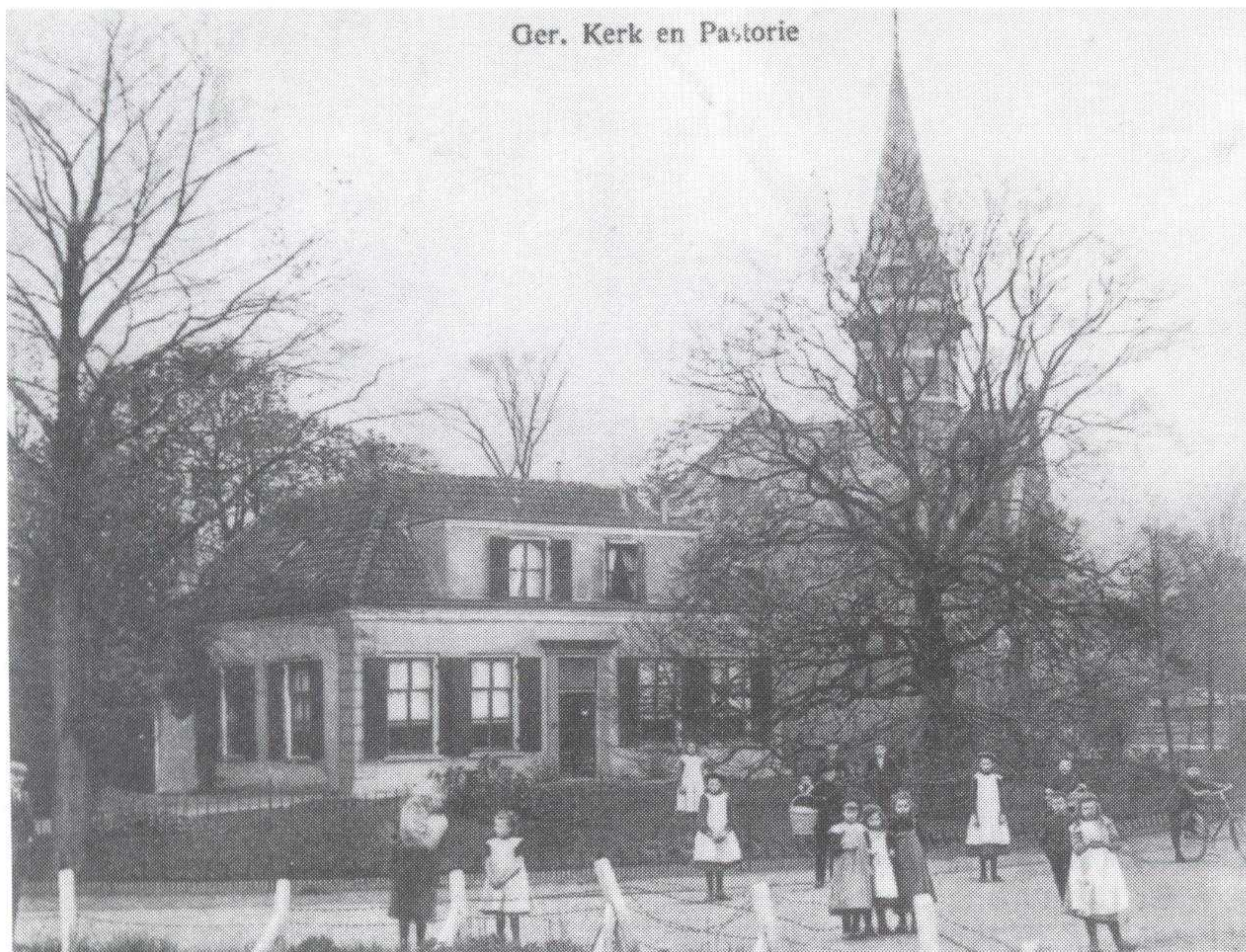
leden en hun kinderen) verlieten de Hervormde Kerk en vormden in Ede een 'dolerende' gemeente.

De Doleantie is de tweede grote uittocht van gemeenteleden uit de Nederlandse Hervormde Kerk in de 19e eeuw. (De eerste, de Afscheiding van 1834, was aan Ede voorbijgegaan.) In 1886 keerden - onder de bezielende leiding van dr. Abraham Kuiper - opnieuw velen in Nederland de oude 'moederkerk' de rug toe. Men was verontrust over de leer binnen de Hervormde Kerk. Vrijzinnige opvattingen, destijds de 'Moderne Richting' genoemd, werden vanaf veel hervormde kansels gehoord⁽⁶⁾. Verder waren er bezwaren tegen de door koning Willem I in 1816 aan de kerk opgelegde kerkorde. Via deze z.g. Reglementenbundel werd de kerk sterk van boven af geregeerd. Degenen die braken met de synodale organisatie van de Hervormde Kerk voelden zich de ware voortzetting van de Kerk der Reformatie. De oude naam "Gereformeerde Kerk" werd weer aangenomen en men stelde zich opnieuw onder de Dordtse

Kerkorde van 1618/19. De burgerlijke rechter besliste echter dat de kerkelijke goederen (kerkgebouwen, pastorieën, landerijen) in bezit bleven van de hervormde gemeenten. De nieuw-ontstane gemeenten kregen in de begintijd de naam 'dolerend'. Doleren is: klagen. Men klaagde over de toestand in de Hervormde Kerk én later ook over het feit dat de kerkelijke goederen niet aan de dolerenden waren toegewezen.

In 1892 kwam het tot een vereniging met een deel van de gemeenten afkomstig uit de Afscheiding van 1834. De naam wordt dan: "Gereformeerde Kerken in Nederland". De aanduiding 'dolerend' verval.

De gereformeerden in Ede beschikten in 1900 slechts over een bescheiden kerkgebouw. Het was het voormalige koetshuis van de heer G.J.C. Cavaljé, gelegen aan de Molenstraat (en in 1903 afgebroken). Dadelijk na het ontstaan van de Gereformeerde Kerk stelde hij dit gebouw ter beschikking van zijn gemeente. Voor een bedrag van f 1200,- liet hij het vertimmen. Het gebouw, dat toen de naam "Reho-

De gereformeerde Noorderkerk met pastorie, die in 1903 in gebruik werd genomen.

both" kreeg, was echter weldra te klein. Op 17 december 1903 werd de huidige Noorderkerk in gebruik genomen⁽⁷⁾.

De notulenboeken van beide kerkenraden (en in iets latere tijd ook de kerkbladen van beide kerken) verschaffen heel wat

gegevens over de kerkdiensten in het begin van deze eeuw, met de problemen die zich soms voordeden. Hier en daar zullen we de lijn even doortrekken naar een iets latere tijd, om aan te geven hoe en wanneer de beschreven situatie gewijzigd is.

2. Als de klok luidt (of niet)

Tweemaal per zondag werden de leden van zowel de 'grote' (hervormde) als van de 'kleine' (gereformeerde) kerk uitgenodigd om de kerkdiensten te bezoeken. Hervormden hadden in de wintermaanden ook nog woensdagmiddagdiensten, totdat deze in 1918 wegens gebrek aan belangstelling werden opgeheven⁽⁸⁾.

Voor de hervormde kerkleden was deze uitnodiging duidelijk. Sinds onheuglijke tijden werden zij immers een uur vóór de aanvang van iedere kerkdienst geroepen door de bronzen stem van de luiklokken van de Oude Kerk, die in de jaren 1636, 1732 en 1733 in de toren waren opgehangen⁽⁹⁾.

Voor gereformeerde gemeenteleden was dit niet weggelegd. Het Koetshuiskerkje heeft nooit een luiklok gekend en jarenlang was ook de toren van de Noorderkerk stom.

Dit gemis kwam pijnlijk naar voren bij de geboorte van prinses Beatrix in 1938. Wekenlang had de gemeente meegeleefd en uitgezien naar de blijde gebeurtenis. Maar toen de prinses het levenslicht zag, was er geen kerkklok om te luiden, zoals andere kerken deden. De gereformeerden moesten zich behelpen met een geluidsinstallatie. Actief als altijd, waren ze wel het eerst om de blijde boodschap door te geven. Met een

zekere trots wordt deze primeur in hun kerkblad vermeld⁽¹⁰⁾.

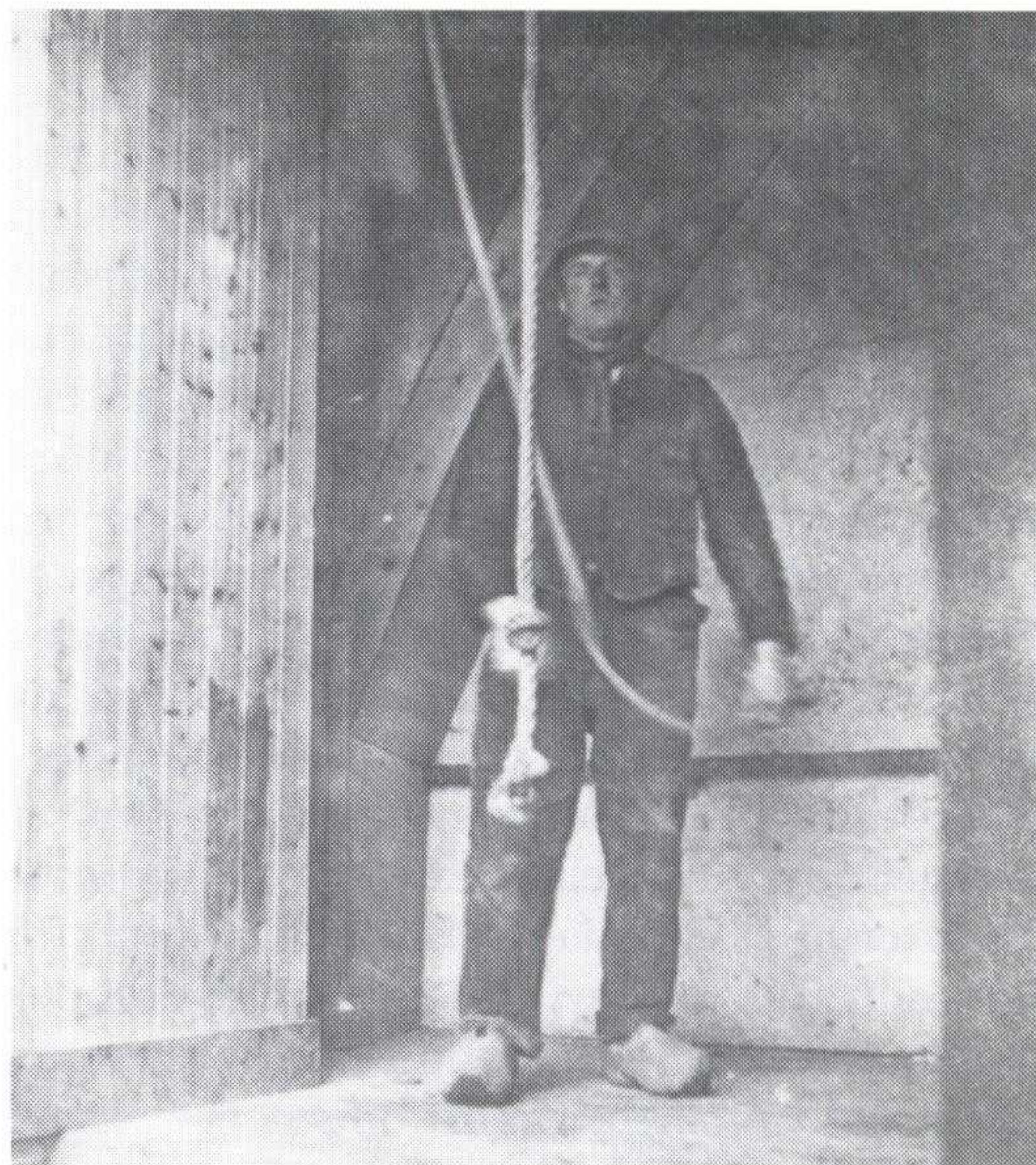
Dit voorval vormde voor ds. Hajer (1933-1948) de aanleiding om een actie op touw te zetten, met als motto: "Voortgezet klokgelui?" In twee jaar tijds werd uit vele smalle beurzen een bedrag van f 400,- bijeengebracht voor de aankoop van een bescheiden luiklok. Helaas heeft deze geen lang leven gekend. De Duitsers hadden weldra hun oog erop laten vallen, met alle gevolgen van dien... Pas op 14 augustus 1949 - na een nieuwe actie - heeft de Noorderkerk weer de mogelijkheid om door middel van klokgelui de gelovigen te nodigen⁽¹¹⁾.

Ook de Hervormde Kerk ontkwam niet aan de rovende handen van de bezetter. Op 18 januari 1943 werden de drie klokken naar Doesburg en vandaar naar Duitsland vervoerd en daar omgesmolten tot wapentuig. Zes jaar lang heeft ook de toren van de Oude Kerk gezwegen. Op 18 juni 1949 werden drie nieuwe klokken omhooggehesen⁽¹²⁾.

Met of zonder klokgelui, tegen kerktijd gingen rond 1900 honderden Edenaren op weg naar het gebouw, dat ze als 'huis van God' beschouwden. Er waren echter ook velen die thuis bleven. Dat was zeker het geval in de Hervormde Gemeente, die in de geschiedenis altijd een rand van minder meelevende leden gekend heeft. Sommigen gaven slechts op oudejaarsavond gehoor aan de stem van de kerkklok. Blijkbaar waren zij van mening dat deze avond het hele jaar kon goedmaken. Geen plaats was dan onbezet⁽¹³⁾.

Gereformeerden waren in het begin van deze eeuw als regel trouw in hun kerkgang. Althans wat de morgendienst betreft. Al in een zeer vroeg stadium waren er klachten over slechte opkomst in de tweede zondagse dienst. "Vele leden der gemeente gaan zelfs onder kerktijd wandelen", zo merkt een verontruste kerkenraad op in 1911⁽¹⁴⁾.

Ook het tijdstip van deze tweede dienst heeft in de Gereformeerde Kerk jarenlang in kerkenraads- en gemeentevergaderingen stof tot discussie gegeven. Er waren in de gemeente twee belangen in het spel. De

Zó werd destijds de klok geluid.

boeren wilden in verband met het melken graag een middagdienst, anderen hadden sterke voorkeur voor de avond. Een tijdje werd het aanvangsuur zelfs berekend naar de maanstand: bij 'lichte maan' om vijf uur, bij 'donkere maan' om half drie⁽¹⁵⁾. Dit tweemaal wisselen per maand zal de gemeenteleden niet bevredigd hebben, zodat het kwam tot een ander compromis: in de zomer avonddiensten, in de wintermaanden middagdiensten.

Een van de drie nieuwe klokken kwam onder grote belangstelling bij de Oude Kerk aan (1949).

3. Lopen of fietsen?

De meeste kerkgangers in Ede waren eenvoudige mensen, die met hard werken op hun boerderij of in hun winkeltje de kost moesten verdienen. Als de koster de deuren van de Oude Kerk of de Noorderkerk open zetten, zullen zij in het begin van deze eeuw niet veel koetsen hebben gezien, waaruit voorname dames of heren stapten. De meeste kerkgangers gingen 'per pedes apostolorum' (te voet, net als de apostelen) op weg. Soms moest men uit de Maanderbuurt of uit Wekerom een uur lopen om het kerkgebouw te bereiken. Een paar uur later weer terug. 's Middags of 's avonds wachtte hun dan een zelfde voettocht. Wie als boer dan ook nog het vee moest verzorgen en zijn koeien melken was zo ongeveer de hele zondag in touw. Anderen bleven tussen de beide kerkdiensten in Ede.

De komst van de fiets was voor deze mensen een uitkomst. Maar... op zondag fietsen, mocht dat wel? Voor velen - hervormd zowel als gereformeerd - was het aanvankelijk een gewetensvraag. Nog in 1930 wordt hierover in het gereformeerde kerkblad een artikelenserie aangekondigd.

4. Zitplaatsen-ellende

Lopend of fietsend, de kerkganger bereikte na zekere tijd het bedehuis. Maar dan begon het pas echt moeilijk te worden! Zou hij in het kerkgebouw een zitplaats kunnen vinden? Hoe moest dat met de (vaak talrijke) kinderen uit het gezin? Zou er voor hen wel een plaatsje zijn in het 'huis van God'?

De groei van het aantal inwoners van Ede in de eerste decennia van deze eeuw had ook gevolgen voor de Hervormde Gemeente. De Oude Kerk was niet meer groot genoeg. Voortdurend lezen we in de notulen over klachten vanuit de gemeente. Soms gebeurde het dat zestig mensen zonder kerkdienst weer huiswaarts gingen. Gemeentelieden schrijven brieven, maar de kerkenraad maakt zich er nog in 1931 af met de opmerking: Het is ons bekend. Indien dit nodig gekeurd wordt, zullen we

Het op zondag je rijwiel beklimmen wordt genoemd 'een der moeilijke vragen, waarmee de praktische Ethiek van den Gereformeerden Christen telkens in aanraking komt'⁽¹⁶⁾. Hoewel een "Wordt vervolgd" was beloofd, stopte de serie al na twee afleveringen. Was het toch een te heet hangijzer?

Ook in dit opzicht gaan de tijden veranderen. Als de hervormden in 1938 hun Nieuwe Kerk aan de Verlengde Maanderweg betrokken hebben, wordt daarbij een rijwielberging voor 250 fietsen (en vier urinoirs!) gebouwd. De kerkvoogdij plaatst er zelfs een busje bij. (Toen dus al 'parkeergelden'.) Het wordt geen succes. Na maandenlang gebruik, waarbij duizenden malen kerkgangers hun fiets plaatsten, blijkt het busje toch nog slechts f 19,- te bevatten⁽¹⁷⁾. Het op zondag gebruiken van je fiets om naar de kerk te gaan, het was voor de Edenaar geen probleem meer. Er echter ook nog voor te moeten betalen... dat vond hij blijkbaar wel een probleem.

er aandacht aan schenken⁽¹⁸⁾. Die aandacht blijft echter uit, zodat in 1936 verontruste lidmaten de zaak in eigen handen nemen. Buiten de kerkenraad om beleggen ze een vergadering en benoemen een commissie om een actie te voeren voor een tweede kerkgebouw. Ondanks weerstand van anderen uit de gemeente, die kerkbouw niet nodig vinden, nemen kerkenraad en kerkvoogdij het initiatief van de commissie over. Zo wordt op 17 november 1938 de Nieuwe Kerk in gebruik genomen⁽¹⁹⁾. Eindelijk bood de kerk plaatsruimte aan ieder die wilde komen.

Voor de gereformeerden was de situatie rondom de eeuwwisseling nog moeilijker. De gemeente was inmiddels gegroeid tot meer dan 700 personen. Het Koetshuis-kerkje was veel te klein. Vooral de stoven

gaven in de winter vaak aanleiding tot hoofdpijn bij de kerkgangers. Toch was er ook in deze gemeente weerstand tegen de bouw van een nieuwe, grotere kerk. De kerkenraad was hopeloos verdeeld over de bouwplannen. Het is uiteindelijk Cavaljé die met een royale bijdrage deze plannen doordruwt, zodat in 1903 de Noorderkerk alle gereformeerde kerkgangers onderdak kan bieden⁽²⁰⁾. Het duurt echter niet lang of we lezen opnieuw over zitplaatsengebrek, ook in deze pas gebouwde kerk.

Zeer pijnlijk was het, toen de burgemeester eens ter kerke ging bij de gereformeerden, en men hem in de Noorderkerk geen fatsoenlijke zitplaats kon aanbieden. De kerkenraad, die zich erg schaamt, vraagt aan mevrouw Cavaljé of in dat (wellicht sporadische) geval het hoofd van de burgerlijke gemeente in haar bank mag zitten. Mevrouw Cavaljé weigert. Na anderhalf jaar is de kerkenraad er nog niet uit. Dan biedt de predikant aan, dat de burgemeester dan wel in de 'domineesbank' mag plaatsnemen⁽²¹⁾. Of deze er vaak gebruik van heeft gemaakt, vermeldt de historie niet.

De zitplaatsen-ellende werd nog verergerd door het verhuren van de plaatsen in het kerkgebouw. In beide kerken werd dit in het begin van de eeuw een gewone zaak gevonden. De baten uit deze verhuur vormden in beide kerken minstens de helft van de kerkelijke inkomsten⁽²²⁾. Het systeem was echter ook een bron van ergernis en teleurstelling.

In de Oude Kerk was het systeem sinds 1753 in zwang. De verhuur zelf was een soort volksvermaak geworden, waarbij de jeugd graag present was, omdat er altijd wel wat te beleven viel⁽²³⁾. Door een afslager werden de plaatsen bij opbod verhuurd. Vaak werden de prijzen zo hoog opgedreven dat de 'gewone' mensen er niet meer aan te pas kwamen⁽²⁴⁾. Met alle verbittering van dien...

Een en ander had tot gevolg dat men moeilijk als gezin ter kerk kon gaan, terwijl de minst-draagkrachtigen met de slechtste plaatsen genoeg moesten nemen. Nieuw-gekomenen kwamen vaak in geen jaren

aan bod. Het betekende voor hen een drempel voor kerkgang.

In 1939 wordt een lampje aangebracht aan de preekstoel. Zij die geen plaats hebben, moeten wachten totdat één minuut voor de aanvang van de dienst het lampje gaat branden. Dan zijn alle plaatsen vrij. Maar 'vrij' betekent niet dat het gratis is. Na al dit wachten wordt van deze kerkgangers nog een kleine bijdrage voor de verwarming verwacht⁽²⁵⁾.

Na heel wat kritiek van gemeenteleden⁽²⁶⁾ werden in 1962 de plaatsen in de Nieuwe Kerk vrijgegeven. Gedurende enige jaren ging er vóór de dienst een collectezak rond, waarin ieder geacht werd zijn/haar zitplaatsengeld te deponeren⁽²⁷⁾. Als in 1965 de Oude Kerk tijdelijk gesloten wordt voor restauratie, is daarmee de verhuur van plaatsen in de Hervormde Gemeente voorgoed ten einde. In de nieuwere kerken wordt het oude gebruik niet meer ingevoerd.

Behalve gemeenteleden die een zitplaats huurden waren er ook gebruikers van een 'eigen' plaats. In voorgaande eeuwen waren deze plaatsen verkocht door de kerkvoogdij⁽²⁸⁾. Bij overlijden van de eigenaar werd één van de kinderen erfgenaam van deze plaats in het kerkgebouw. Ook wisselden deze zitplaatsen via verkoop van eigenaar. Zelfs halve plaatsen werden onderhands verkocht. Al deze transacties werden door de notaris nauwkeurig geregistreerd⁽²⁹⁾.

In de 20e eeuw verkocht de kerkvoogdij geen plaatsen meer. Integendeel, vanaf 1930 was het beleid erop gericht om bij gelegenheid van een boelhuis deze zitplaatsen 'terug te kopen' (en dan te verhuren!). Vanaf 1960 gaven steeds meer gemeenteleden vrijwillig en zonder geldelijke vergoeding hun plaats terug aan de kerk.

Door de 'eigen' of verhuurde zitplaatsen kwam de jeugd van de gemeente vaak op de galerij terecht, waar op de laatste rijen de plaatsen vrij waren. Het gaf in beide kerken voortdurend ordeproblemen. Steeds weer lezen we in notulen en kerkbode over maatregelen hiertegen: ordebewakers worden

aangesteld, ouders worden gewaarschuwd⁽³⁰⁾. Het één zo min als het ander helpt. Het plaatsgebrek was voor ouders ook vaak aanleiding om hun kinderen maar thuis te houden uit de kerkdienst⁽³¹⁾.

De vaders gingen vaak 's morgens ter kerk. De ochtenddienst was zo een echte 'mannendienst'. Moeder de vrouw ging dan naar de middag- of avonddienst, zodat men met de huur van één zitplaats kon volstaan⁽³²⁾. Er was dan tevens steeds iemand thuis om op kinderen of eventueel vee te passen.

5. De voorlezer / voorzanger

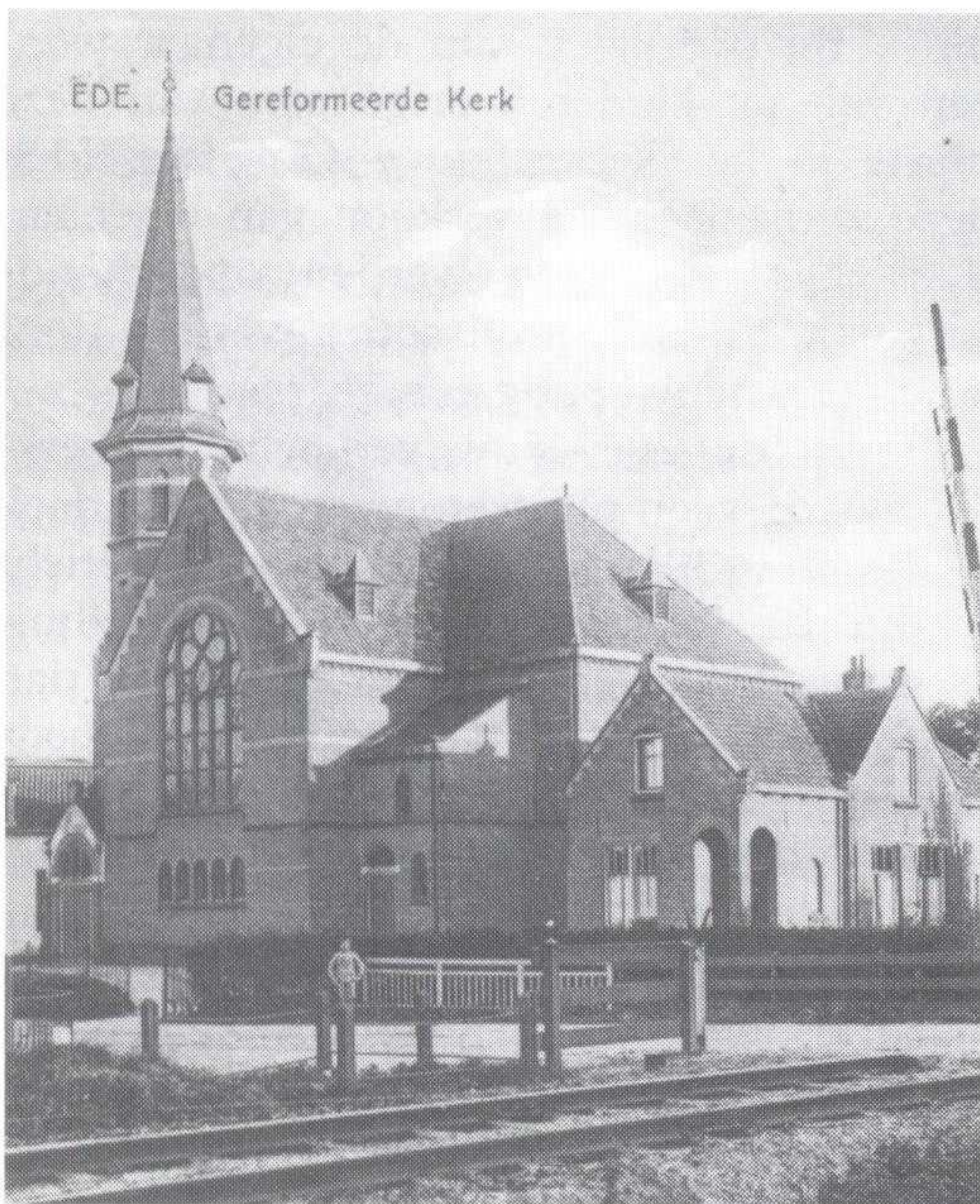
Wie zich met veel moeite een plaats in het kerkgebouw bemachtigd had zag daar voorlopig nog geen dominee. Eerst kwam de voorlezer aan bod. In de hervormde kerk werd omstreeks 1900 deze functie vervuld door het hoofd van de openbare school, in de gereformeerde kerk door zijn collega van de 'School met den Bijbel', later de Cavaljé-school genoemd. (In voorgaande eeuwen was de schoolmeester ook nog kos-

In de Gereformeerde Kerk werden - dertig jaar eerder dan in de Hervormde Gemeente - in 1932 alle zitplaatsen vrijgegeven. Alleen gemeenteleden boven de 55 jaar hielden desgewenst een voor hen gereserveerde plaats, tot vijf minuten vóór de aanvang van de dienst⁽³³⁾. Uit het feit dat we uit de notulen geen enkele klacht vernemen over het kwijt zijn van het vertrouwde plekje in het kerkgebouw, mogen we afleiden dat dit besluit door de gemeente (en zeker door de ouders!) met instemming is begroet.

ter en doodgraver.) De voorlezer gaf de eerste psalm op, las de Tien Geboden of de geloofsbelijdenis en verzorgde de schriftlezing. Vóór 1894, toen er in de Koetshuiskerk nog geen orgel was, fungeerde hij tevens als voorzanger.

In 1918 was de gereformeerde kerkenraad echter van mening dat een ambtsdrager dit deel van de eredienst voor zijn rekening moest nemen. Bij toerbeurt trad vanaf die tijd een ouderling als voorlezer op. Niet altijd was het tot genoegen van de gemeente. In 1927 was er in de Noorderkerk nogal wat onrust. De ouderling-voorlezer liet namelijk bij het lezen van de Tien Geboden uit Exodus 20 de eerste zeven woorden achterwege, die luiden: "Toen sprak God al deze woorden, zeggende". Hij begon zodoende zijn voorlezing met: "Ik ben de HEERE, uw God". Nogal wat gemeenteleden achtten dit ongepast. Op enkele kerkenraadsvergaderingen werd er uitvoerig over gesproken. Aanvankelijk wilden de kerkenraadsleden hun medebroeder deze vrijheid nog wel toestaan, maar toen de protesten uit de gemeente bleven komen, viel het besluit om 'met het oog op de rust in de gemeente' de zeven woorden altijd te lezen. De desbetreffende ouderling nam het echter zo hoog op dat hij vanwege 'gemoedsbezwaren' van verder voorlezerschap afzag⁽³⁴⁾.

In 1947 valt in de Gereformeerde Kerk het besluit om het voorlezerschap

Nòg een oude opname van de gereformeerde Noorderkerk.

af te schaffen. De predikant verzorgt dan alle onderdelen van de kerkdienst. Vele jaren later keert het tij. Vanuit de visie dat de kerkdienst een zaak is van de hele gemeente, worden aan het eind van de 20e eeuw in sommige gereformeerde diensten weer gemeenteleden ingeschakeld voor de schriftlezingen.

In de Hervormde Gemeente werd omstreeks 1943 de voorlezer ter zijde gesteld. Tot mijn verwondering heb ik hierover geen enkel besluit in de notulen van de kerkenraad gevonden.

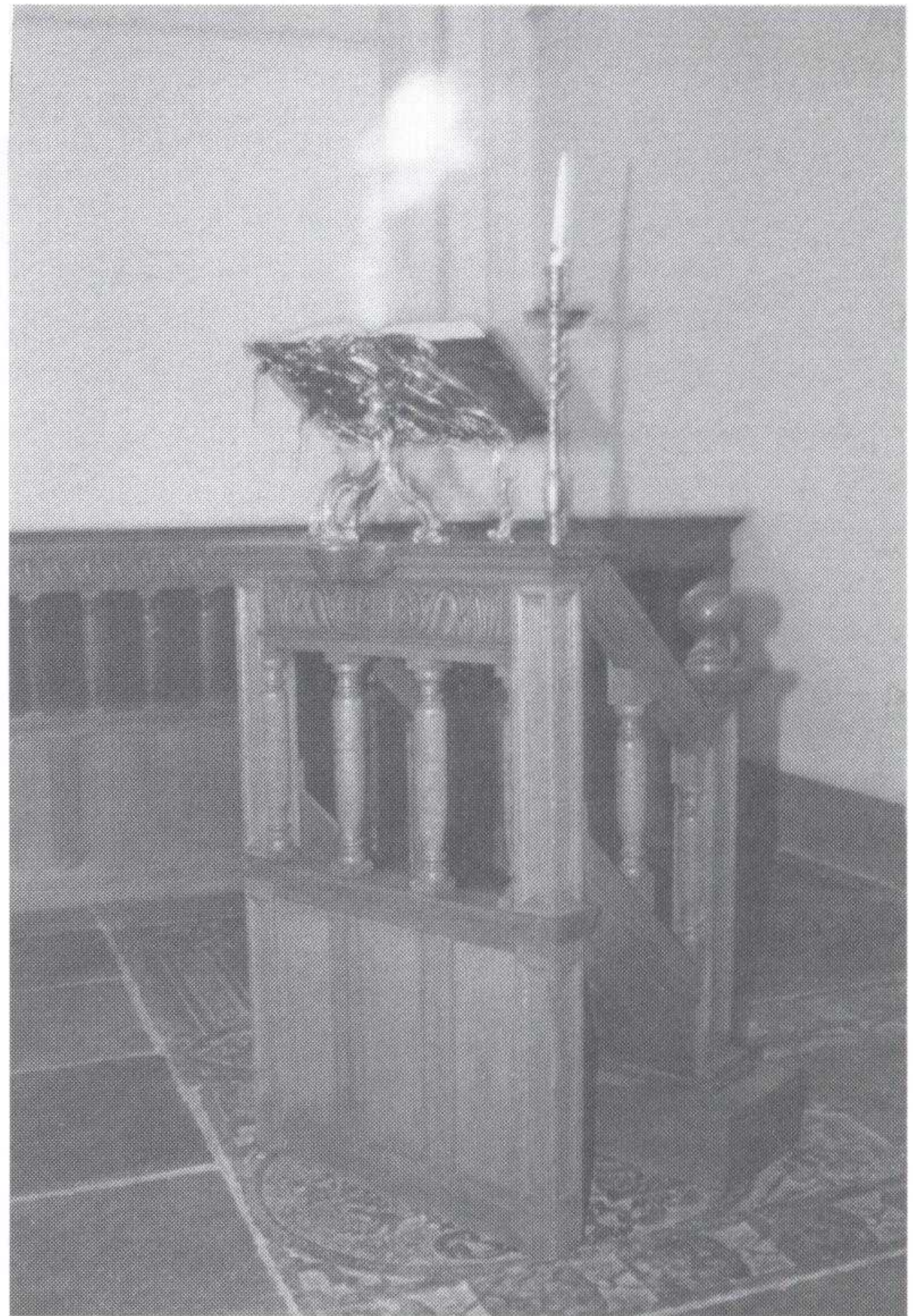
Toen de voorlezer nog dienst deed, las hij altijd voor uit een vertaling waarmee generaties kerkgangers waren opgegroeid, de z.g. Statenvertaling van 1637. Hoe nauw dat stak, ervoer in 1891 een voorlezer uit de Gereformeerde Kerk. Gemeenteleden stonden erop dat de schriftlezing zou gebeuren 'na de Oude spelling'⁽³⁵⁾. Bedoeld zal zijn het oorspronkelijk taalgebruik van de Statenvertaling, met woorden als 'ende' en 'wif'. De voorlezer moderniseerde het blijkbaar iets, hetgeen honderd jaar geleden verontrusting veroorzaakte.

6. De dominee en zijn kleding

*De dominee, de dokter, de notaris,
drievuldig beeld van al wat wijs en waar is.
Maar 't kan verkeren...*

Dit citaat uit een gedicht van Jan Greshoff (1888-1971) geeft duidelijk de positie aan van de predikant in het begin van de 20e eeuw⁽³⁶⁾. Hoewel zijn traktement aan zijn (vaak talrijke) gezin nogal eens zorgen gaf, behoorde hij samen met de dokter en notaris tot de elite van het dorp. Hij was een van de weinige inwoners die een universitaire studie achter de rug had. Als hij ziek werd, kreeg hij in die tijd zelfs geen rekening van de dokter. "Latijn betaalt geen latijn", zo luidde de erecode.

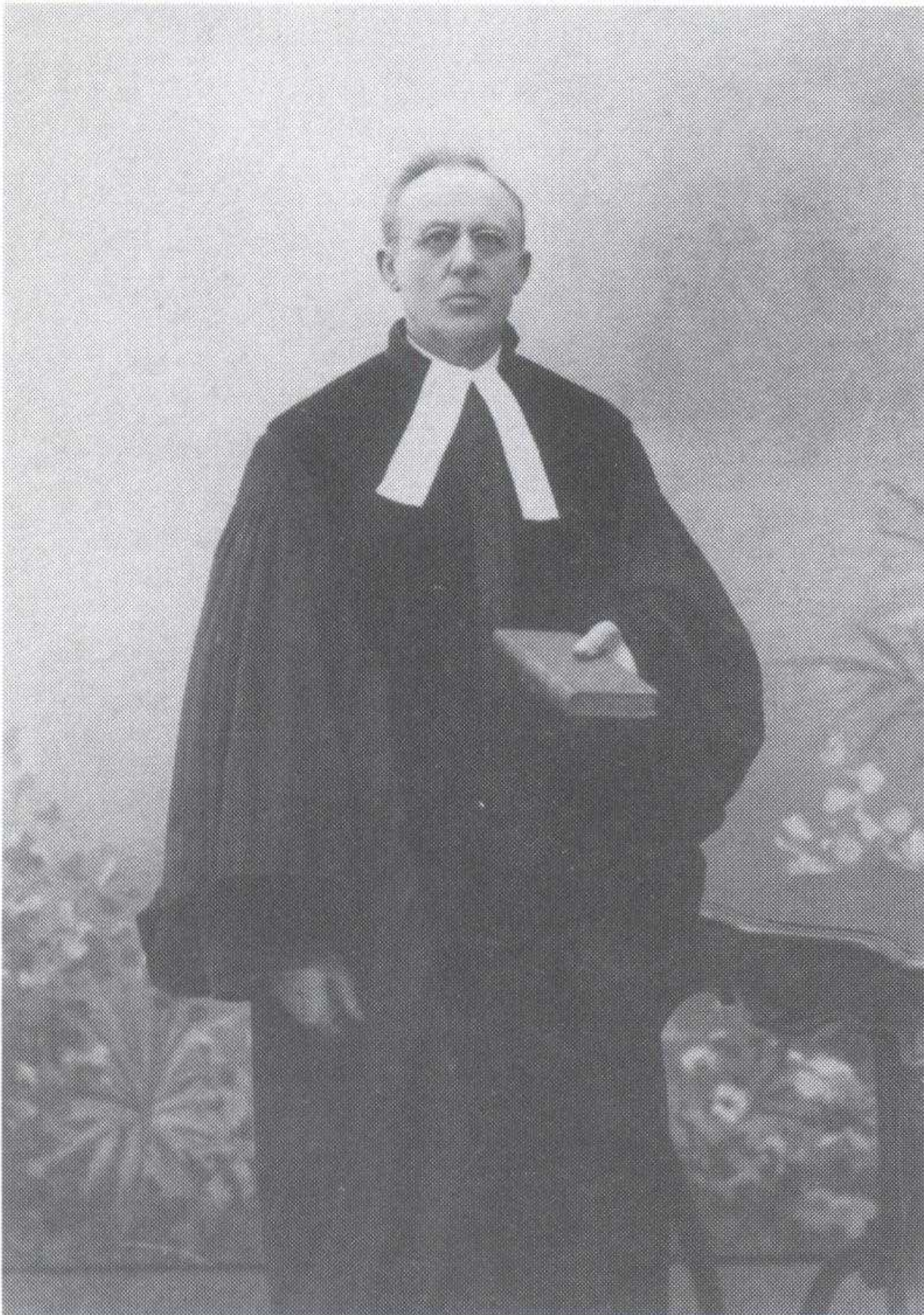
Dit was ook de positie van de hervormde predikant van Ede rondom de eeuwwisseling. De kerkgangers in de Oude Kerk zagen het zelfs aan zijn kleding. Op de

De katheders van de voorlezer (Oude Kerk, Ede).

preekstoel droeg hij een zwarte toga met witte bef. De erbij behorende zeskantige baret werd keurig opgehangen aan een knop op het achterbord van de preekstoel. Deze toga was het kledingstuk van de 'geleerden'.

Voorheen droeg de predikant (ook op werkdagen) een ambtsgewaad bestaande uit een mantel, witte bef, kniebroek, lange zwarte zijden kousen, schoenen met gesp en een driekantige steek. Het was het gewaad van de deftige burgerij van een eeuw tevoren. In de eerste helft van de 19e eeuw trokken veel predikanten deze verouderde kledij uit. De hervormde synode gaf toen in 1854 aan de predikanten het dringend advies om in de kerkdiensten een toga te gaan dragen. Het was 'deftig, gepast en gemakkelijk', zo vond de synode. De toga was eigenlijk het kledingstuk van de uni-

De hervormde predikant Ds. C. Bouthoorn (1897-1903) in toga.

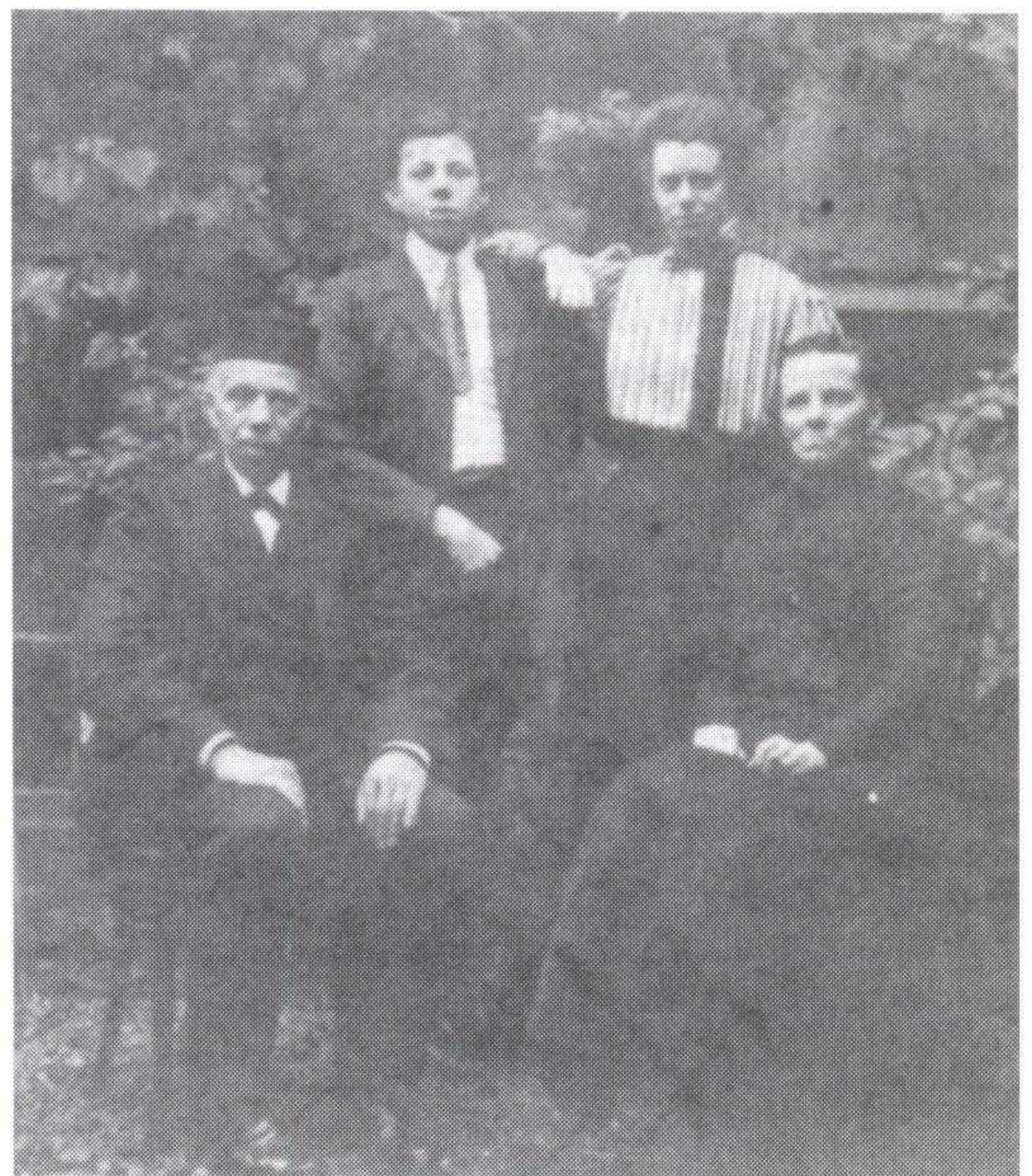
versiteit, zoals ook professoren en rechters die droegen⁽³⁷⁾.

Op weg naar de zondagse kerkdienst (en ook bij zijn door-de-weekse ambtswerk) droeg de dominee een zwart pak en een hoge zijden hoed (in de volksmond een 'kachelpijp' genoemd). Dit werd min of meer ook van ouderlingen en diakenen verwacht. Nog omstreeks 1930 zien we op een foto de hervormde kerkenraad, komend uit de Oude Kerk, allen met de 'kachelpijp' op het hoofd⁽³⁸⁾.

Kerkgangers in het Koetshuiskerkje of later in de Noorderkerk zagen in het begin van deze eeuw een heel andere verschijning op de preekstoel. Hun eerste predikant, ds. G. Davelaar (1887-1890) was vroeger van beroep een eenvoudige schaapherder. Achter zijn kudde op de Edese hei had hij zich via zelfstudie bekwaamd in de geloofsleer. Hij was, toen hij nog hervormd was, geslaagd voor het examen godsdienstonderwijzer en had ervaring opgedaan als 'oefe-

naar' (niet theologisch geschoold voorganger) in bijeenkomsten van gemeenteleden. Via artikel 8 van de Dordtse Kerkorde (dat handelt over 'singuliere', dat is bijzondere, gaven) was hij predikant geworden in de Gereformeerde Kerk. Ook zijn beide opvolgers, ds. G. van Velzen (1891-1900) en ds. W. Mulder (1901-1916) waren als 'oefenaar' begonnen. Zij behoorden niet tot de stand van de dokter en notaris, maar stonden door hun afkomst en opleiding heel dicht naast de gewone man en vrouw in de gemeente. Terugkijkend naar de situatie van een eeuw geleden zegt een deskundige uit onze tijd: "Een gereformeerde dominee is van huis uit (...) veel gewoner dan zijn deftige hervormde collega"⁽³⁹⁾.

Het was eveneens aan hun kleding zichtbaar. Zij droegen op de kansel geen toga. Hun leidsman Abraham Kuyper had zich hiertegen gekeerd, omdat ambtskleding te veel onderscheid in de gemeente zou maken⁽⁴⁰⁾. Dus kwamen ze in de kerkdienst in een eenvoudige vierkante 'geklede' jas, een puntboord (de z.g. vadermoordenaar) met zwarte stropdas of witte strik, en een

De eerste gereformeerde predikant in Ede, ds. G. Davelaar, en zijn gezin (omstreeks 1912). Hij was voorheen schaapherder van beroep.

zwarte broek. Hetzelfde pak, waarschijnlijk, als dat waarin ze door de week hun bezoeken aflegden bij gemeenteleden. Van ds. Davelaar is bekend dat hij altijd een zwart zijden kalotje droeg. Wellicht heeft hij dat ook meegenomen naar de kerkdienst.

De togamijding heeft in de Gereformeerde Kerk lange tijd geduurd. In de vijftiger jaren komt hierin verandering. Gemeenteleden uit wijk Noord brengen dan gelden bijeen voor een toga van hun

7. De dominee en zijn preek

De kerkdiensten in het begin van deze eeuw duurden ongeveer twee uur⁽⁴²⁾. Zowel in de hervormde als in de gereformeerde erediensten brachten gemeenteleden het geduld hiervoor op. Een belangrijk deel van deze tijd werd gereserveerd voor de preek. Helaas beschik ik niet over een preek van de twee dominees, die omstreeks 1900 hun gemeenten dienden⁽⁴³⁾. Toch kunnen we ons vanuit voorbeelden uit dezelfde tijd er wel een zeker idee van vormen.

De preek van de universitair geschoolde hervormde predikant zat ongetwijfeld theologisch beter in elkaar dan die van zijn gereformeerde collega, de voormalige 'oefenaar'. Deze laatste, uit het 'gewone volk' opgekomen, kende wellicht de vragen en

predikant. De kerkenraad feliciteert hem zelfs met deze aanwinst. Als een collega een paar jaar later eveneens in toga de kansel bestijgt, ontstaat er 'enige deining in de kerk'. Blijkens het kerkblad heeft de predikant deze 'deining' met genoeg gadeslagen. De gemeente vond het blijkbaar toch wel mooi⁽⁴¹⁾. 'Kachelpijp' en 'vadermoordenaar' waren inmiddels verdwenen. "Maar 't kan verkeren", schreef Greshoff in zijn gedicht.

noden van zijn gemeenteleden beter. Hij had meer een woord voor hun hart dan voor hun verstand. Wat de inhoud van de preek betreft was er echter geen levensgroot verschil. Beide predikanten waren orthodox in de leer. Beiden waren ze beïnvloed door de Nadere Reformatie.

De Nadere Reformatie, ontstaan in de 17e eeuw, legt grote nadruk op persoonlijke geloofsbeleving (bekering) en een nauwgezette levenswandel. Er is veel aandacht voor geloofservaring, ook wel 'bevinding' genoemd. Zelfonderzoek, of men wel werkelijk een 'kind van God' is, speelt een grote rol. Typerend voor dit geestelijk klimaat is de grote schroom bij

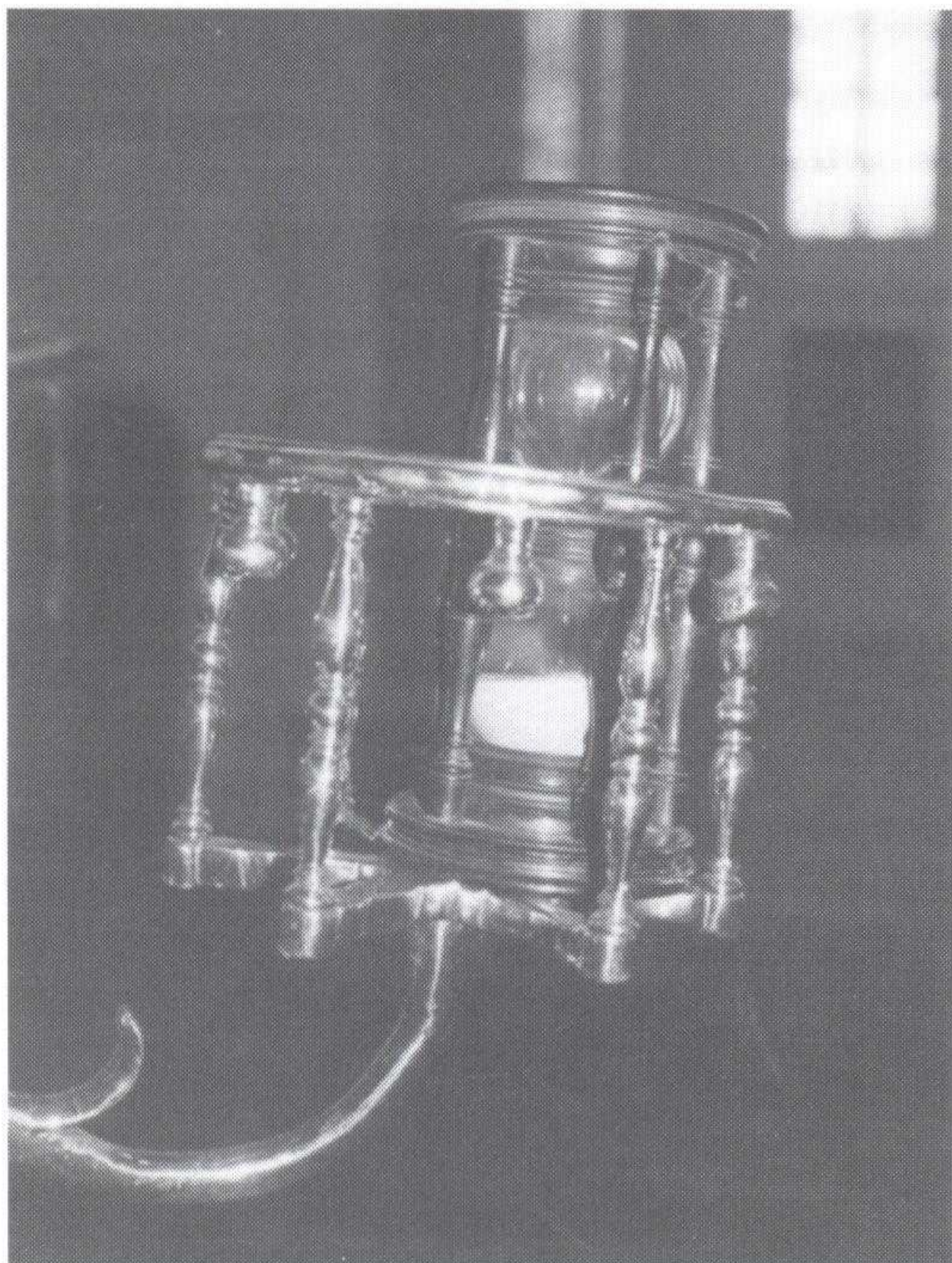
Ds. J.A. van Boven, hervormd predikant te Ede van 1891 tot 1897 en van 1914 tot 1927.

Ds. G. van Velzen, gereformeerd predikant te Ede van 1891 tot 1900.

vele gemeenteleden om aan het Avondmaal deel te nemen⁽⁴⁴⁾.

Van ds. Van Velzen, die tijdens de eeuwwisseling de Gereformeerde Kerk diende, is bekend dat hij zeer 'bevindelijk' preekte. Hij was zelf ook erg bekommerd over zijn zielenheil en had grote moeite met het Avondmaal⁽⁴⁵⁾. Na zijn vertrek vindt er al spoedig een koerswijziging plaats. De preken van zijn opvolger ds. Mulder (1901-1916) zijn minder 'bevindelijk'. Hij legt minder nadruk op geloofs*ervaring*, meer op geloofs*dad*en (levensheiligung)⁽⁴⁶⁾. De kernvraag in de preek wordt minder: Hoe krijg ik het ware geloof? Het wordt veel meer: Hoe kunnen wij als gereformeerde gelovigen dienstbaar zijn in kerk, staat en maatschappij? Niet iedereen in de gemeente was gelukkig met deze koerswijziging. Tussen 1913 en 1916 verlaat daarom een aantal gemeenteleden deze kerk. Sommigen keren terug naar de Hervormde Kerk, anderen

De tijdsduur van de preek werd gemeten door middel van een zandloper, om te vermijden dat de preek ongemerkt te veel zou uitlopen.

voegen zich bij de Oud-Gereformeerde Gemeente te Veenendaal⁽⁴⁷⁾. In de Hervormde Kerk is de invloed van de Nadere Reformatie langer blijven bestaan.

Een 'bevindelijke' preek bestond in die tijd uit drie gedeelten. Eerst was er een korte 'voorafsprak', een soort inleiding. Dan volgde de uitleg van het bijbelgedeelte. Tot zover gekomen, laste de predikant eerst een 'tussenzang' in. De kerkgangers namen een nieuw pepermuntje en rechtten de rug, omdat dan het belangrijkste kwam: de 'toepassing' van de preek. Meestal werden daarbij de gemeenteleden in drie groepen verdeeld: bekeerden, bekommerden en onbekeerden. Voor de eerste categorie waren er beloften uit de bijbel, voor de laatste groep waarschuwingen. De midden-groep (de bekommerden) werd aangeraden veel te bidden en te zoeken. Elke kerkganger werd geacht zelf te bepalen tot welke categorie hij behoorde en aldus de 'toepassing' op zichzelf te maken.

Soms was er geen dominee om de dienst te leiden. Dan was er 'leesdienst'. Een ouderling las dan een preek van een bekende predikant voor. Vaak was het een preek van een zogenaamde 'oude schrijver'. Hiermee bedoelde men theologen uit de 17e en 18e eeuw, uit de bloeitijd van de Nadere Reformatie. Dit waren preken van het bevindelijke type. Een deel van de gereformeerde kerkgangers was hier zó op gesteld dat we lezen dat velen 'van Gods volk' wegbleven als er een meer eigentijdse preek gelezen werd⁽⁴⁸⁾.

Vanaf 1914 gaat dit veranderen. Als compromis wordt dan om de beurt tijdens een leesdienst een 'oude' en een 'nieuwe' preek gelezen⁽⁴⁹⁾. Na 1932 worden leesdiensten een hoge uitzondering.

Gemeenteleden uit beide kerken stelden leesdiensten niet erg op prijs. Er waren er nogal wat, die dan maar thuis bleven. Of gereformeerde mensen die dan de Lutherse Kerk bezochten⁽⁵⁰⁾.

Vanaf de Reformatie had de preek in de middag- of avonddienst een wat ander karakter dan die in de morgendienst. De tweede zondagse kerkdienst was een 'leerdienst'. De geloofsleer werd dan behandeld

aan de hand van de Heidelbergse Catechismus, stammend uit 1563. Verdeeld over 52 perikopen ('zondagen' genoemd) en 108 vragen en antwoorden, werd zo ieder jaar de geloofsleer onderwezen. In Ede werd dit gebruik in beide kerken in ere gehouden. Daar niet iedere predikant de gave bezat om jaar in jaar uit op een boeiende wijze de 'leer der kerk' te bespreken, waren catechismuspreken bij sommige gemeenteleden

minder geliefd. Anderen daarentegen stelden een gedegen, systematisch onderricht in de geloofsleer zeer op prijs.

De Hervormde Gemeente heeft de catechismusprediking tot op heden gehandhaafd, zij het wat minder frequent. In de Gereformeerde Kerk werd tot in de jaren tachtig de catechismus gehanteerd als leidraad voor de middagdienst.

8. Zingen: wat en hoe?

Zowel in de 'grote' als in de 'kleine' kerk werden in het begin van deze eeuw alleen maar psalmen gezongen, in de berijming van 1773. Hieraan waren sinds 1618/19 een twaalfstal 'Enige Gezangen' toegevoegd. Omdat er in de 19e eeuw een heftige strijd over het zingen van andere gezangen gevoerd was, was dit een gevoelig punt geworden⁽⁵¹⁾. Hervormd en gereformeerd Ede hielden zich nauwkeurig aan het oude gebruik.

In de Hervormde Gemeente wordt in de meeste wijkkerken tot op vandaag aan deze regel vastgehouden. In enkele wijkkerken wordt een bescheiden gebruik gemaakt van het Liedboek der kerken, bestaande uit een nieuwe psalmberijming en 491 gezangen. De Gereformeerde Kerk heeft tot aan 1941 het advies van de grote voorman Abraham Kuiper opgevolgd, om geen (andere) gezangen in de eredienst toe te laten⁽⁵²⁾. Vanaf die datum wordt het aantal te zingen gezangen regelmatig (en voorzichtig!) wat uitgebreid, totdat in 1973 het Liedboek der kerken royaal wordt ingevoerd.

Ook de wijze van zingen is een omstre-

den punt geweest. In beide kerken werd in het begin van deze eeuw niet-ritmisch gezongen, in de volksmond 'zingen op hele noten' genoemd. In de voorafgaande eeuwen was deze zangwijze in de Nederlandse kerken gebruikelijk geworden⁽⁵³⁾. Het langzame tempo werd door velen als eerbiedig ervaren.

Pas na de Tweede Wereldoorlog komt hierin verandering. In 1948 stelt het Gereformeerd Kerkkoor voor om de psalmen ritmisch te gaan zingen, overeenkomstig de oorspronkelijke opzet van de psalmmelodieën. De kerkenraad aarzelt, beducht dat 'meerderen uit de kerk zouden lopen'. Het wordt een zeer langdurige procedure, waarbij soms een deel van de kerkgangers ritmisch zingt en een ander deel 'op hele noten'. De notulen vermelden dat het 'meermalen onstichtelijk' verloopt. Na zes jaar is de gemeente redelijk gewend aan deze vernieuwing van de kerkzang⁽⁵⁴⁾. In de Hervormde Gemeente komt dit punt na 1967 ter sprake. Het resultaat is dat thans in drie wijkkerken ritmisch wordt gezongen; in twee wijkkerken zingt de gemeente nog 'op hele noten'.

9. Het grote, korte en stille gebed

Als regel waren er in elke kerkdienst twee gebeden, in eigen bewoordingen uitgesproken door de predikant. Het eerste stond bekend als 'het grote gebed'. Het duurde dan meestal inderdaad lang, soms te lang

naar het gevoelen van (vooral jongere) kerkgangers. In dit gebed werd niet alleen een zegen gevraagd over de eredienst, maar werd ook uitvoerig voorbede gedaan voor zieken en ouderen, voor koningin en vader-

land, voor zending en wereldnood, voor zover dit laatste in die dagen bekend was. Het tweede gebed, een dankzegging voor de gehouden dienst, was gewoonlijk veel korter.

Het was in beide kerken gebruikelijk dat mannen en jongens tijdens de gebeden gingen staan. (Dit gebeurde niet alleen tijdens de kerkdiensten, maar ook b.v. op een gemeenteavond.) Men achtte dit een teken van eerbied tegenover de Allerhoogste. Waarom vrouwelijke kerkgangers dit blijk van eerbied niet hoefden te betonen, is me nooit helemaal duidelijk geworden⁽⁵⁵⁾. Was dit een concessie aan het 'zwakke geslacht', juist omdat de gebeden zo lang pleegden te duren? Of was het een levensgevoel stammend uit een feodaal tijdperk, toen de man eens per jaar op bezoek moest bij de jonker om zijn pacht te betalen? Hij kreeg dan ook geen stoel aangeboden, maar hij stónd voor het aangezicht van zijn 'heer'. Hoeveel te meer is deze eerbiedige houding dan op zijn plaats, wanneer hij in het gebed voor het aangezicht van 'de Heer der heren' verschijnt!

In 1953 werd in de Gereformeerde Kerk ingevoerd dat ieder tijdens de gebeden blijft zitten. Het leverde van de kant van sommige gemeenteleden bezwaren op, omdat men er gebrek aan eerbied in proefde⁽⁵⁶⁾. In de Hervormde Gemeente geraakte de gewoonte om

staande te bidden in de tweede helft van deze eeuw geleidelijk aan in onbruik. In een paar wijkkerken gaan alleen de ambtsdragers (plus een enkel gemeentelid) nog staan tijdens het gebed.

De voorbede kreeg een speciale betekenis wanneer 'de rouw in de kerk werd gebracht'. De zondag na de begrafenis van een gemeentelid kwam de hele familie in het zwart gekleed in de kerkdienst. Men zat gezamenlijk op de eerste rij. Er zat een waardevolle gedachte achter: Een mens hoeft groot verdriet niet alléén te dragen. Het is ook een zaak van de gemeenschap. Samen als gemeente brengen we de nood van deze familie bij Hem, die echte troost kan geven. In de loop van deze eeuw heeft dit oude gebruik aan betekenis ingeboet, al komt het nog wel voor.

Behalve de twee keren dat de predikant in de eredienst vooringing in gebed, was het ook een oud gebruik dat iedere kerkganger persoonlijk een gebed uitsprak, zodra hij bij zijn zitplaats was aangekomen. Zeker in drukke diensten kon dat tot oneerbiedigheid aanleiding geven. Terwijl de één in gebed was - mannen stonden, vrouwen zaten - stond een andere kerkganger ongeduldig te wachten om van de schaarse zitplaatsen gebruik te maken. In beide kerken werd daarom later een gemeenschappelijk 'stil gebed' voorafgaande aan de kerkdienst ingevoerd.

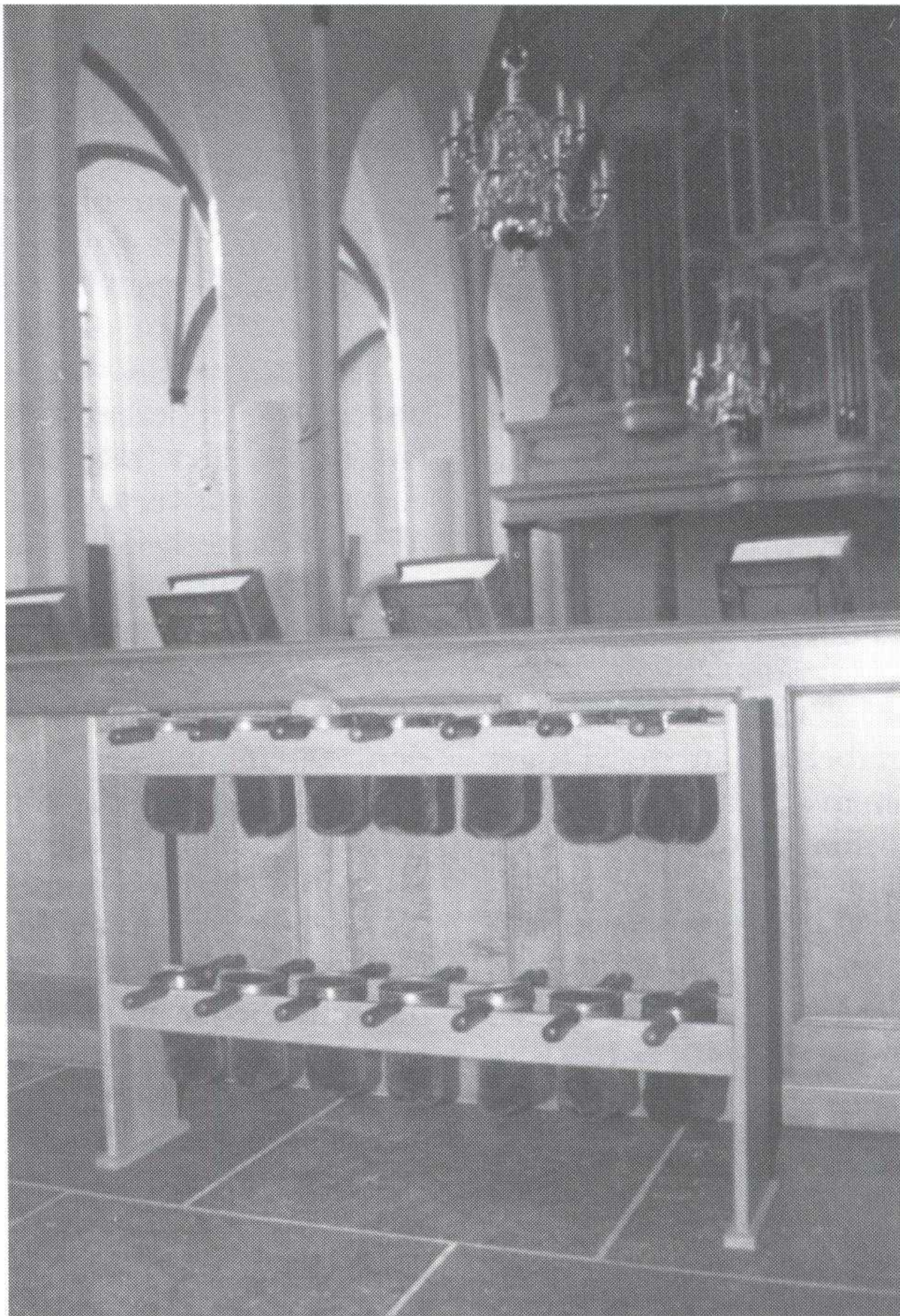
10. Als de zakken rondgaan...

Voor het gevoel van een doorsneekerkerkganger is een kerkdienst niet compleet, wanneer er geen collecte is gehouden. De diaconale collecte heeft de oudste papieren. Reeds de apostel Paulus spoorde gemeenteleden in Macedonië, Klein-Azië en Rome aan om in hun zondagse bijeenkomsten een gave af te zonderen voor medechristenen in Jeruzalem, die in moeilijke omstandigheden verkeerden⁽⁵⁷⁾.

In beide Edese kerken waren diakenen elke zondag bezig om de bijdragen van de gemeente in te zamelen en die dan door de week uit te delen aan hen die het nodig

hadden. De wijze waarop dit laatste plaatsvond kan in onze ogen wel eens wat betuttelend overkomen⁽⁵⁸⁾. De diakenen waren kinderen van hun tijd. Toch mag niet vergeten worden dat de kerk aan velen ondersteuning gaf in een periode waarin er nog geen sociale voorzieningen waren. De diaconie van de Gereformeerde Kerk had het daarbij moeilijker dan die van de Hervormde Gemeente, omdat laatstgenoemde beschikte over opbrengsten van eigendommen, in voorgaande eeuwen uit nalatenschappen verkregen. Gereformeerde kerkgangers hadden deze reserves niet achter de

In latere tijd werden de collectezakken-aan-lange-stokken vervangen door doorgeefzakjes (Oude Kerk, Ede).

hand, maar moesten wekelijks alle gelden, nodig voor de ondersteuning van medeleden, in de collectezak deponeren. De regel was, dat de kerken hun eigen leden ondersteunden, terwijl het burgerlijk armbestuur zorgde voor de overige behoeftigen. De gereformeerde kerkenraad achtte het een erezaak om 'dit schoone standpunt van weleer' (geen hulp accepteren van de overheid) te handhaven⁽⁵⁹⁾. Vooral wanneer gemeenteleden langdurig in een ziekenhuis of inrichting moesten worden opgenomen, kostte het de diaconie handenvol geld.

Was de diaconiecollecte dus al heel oud, omstreeks 1900 was er in beide kerken ook een tweede inzameling: "voor de kerk". De inkomsten uit de jaarlijkse bijdragen van

gemeenteleden en de verhuur van zitplaatsen was niet voldoende voor het traktement van de predikant, de vergoeding voor koster en organist, bouw en onderhoud van kerk en pastorie, energiekosten etc. De kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente ontving uit de rijkskas jaarlijks een kleine bijdrage voor het predikantstraktement.

Dit z.g. rijkstraktement was een vergoeding van de overheid voor kerkelijke goederen die in de Franse Tijd genaast waren en nooit teruggegeven. Sinds de grondwetswijziging van 1848 werd dit bedrag echter niet meer aangepast aan de geldontwaarding, zodat het op de begroting van de kerkvoogdij steeds meer een minimaal percentage ging uit-

maken. In 1981 werd deze laatste 'zilveren koorde' door de staat afgekocht⁽⁶⁰⁾.

In de collectezakken bevonden zich rondom de eeuwwisseling vele centen en zelfs halve centen. Het past ons m.i. niet om hierover laatdunkend te doen. Veel vaders van grote gezinnen verdienden slechts enkele guldens per week. Wanneer een echtpaar met vijf kinderen tweemaal per zondag ter kerk ging, passeerde er voor deze gezinsleden tezamen 28 maal een collectezak. Daarbij kwam nog de jaarlijkse kerkelijke bijdrage en eventueel zitplaatsenhuur. Zo'n gezin - zo waren er vele - leverde een substantiële bijdrage voor naaste en kerk.

Het geefgedrag van de gemeente wordt pas discutabel als in de vijftiger jaren het inkomensniveau vergeleken met 1900 behoorlijk gestegen is en de inflatie toegenomen. Dan blijken in beide kerken vele kerkgangers nog steeds een cent mee te brengen voor de collecte. In de Hervormde Gemeente worden in 1954 elke zondag nog 900-1100 van deze kleine muntstukken in de collectezak gevonden. De conclusie in het kerk-

blad luidt: "De kerkcent is een zeer trouwe kerkbezoeker"⁽⁶¹⁾. In de Gereformeerde Kerk was het niet veel beter. Daar werden in 1951 in negen diensten 13000 centen opgehaald: 26 kilogram. Het waren er zoveel, dat ze een tijdlang niet werden geteld maar gewogen⁽⁶²⁾.

Als de zakken rondgaan... In die tijd waren deze collectezakken voorzien van een lange stok. Het 'hengelen' met dit attribuut vergde enige ervaring en behendigheid. Menige dameshoed en menig lampje van de gasverlichting is gesneuveld doordat de collectant een verkeerde zwaai maakte. Vooral als er nieuwe diakenen of collectanten waren, die voor 't eerst deze kunst beoefenden, zaten jongeren in spanning te kijken wie of wat slachtoffer zou worden.

Was het in andere gemeenten soms gewoonte dat men bij het collecteren zwarte handschoenen droeg⁽⁶³⁾, in Ede was men wat eenvoudiger. De collectanten verrichtten hun dienst met 'blote handen'. Althans in de 'grote kerk'. In de 'kleine kerk' kwamen de zwarte handschoenen er wel aan te pas. Verschil moet er nu eenmaal zijn.

11. Orde van dienst

In het bovenstaande maakten we kennis met verschillende onderdelen van de kerkdienst. Gewoonlijk verliep de dienst volgens een vast patroon, de z.g. 'orde van dienst'. Rond 1900 gebeurde in een kerkdienst het volgende:

1. Stil gebed, door de kerkgangers individueel, na binnenkomst.
2. De voorlezer gaat achter zijn lessenaar staan en geeft de eerste psalm op, de 'voorzang'.
Onderwijl komen predikant en kerkenraad binnen. Zij doen tijdens het zingen van de gemeente hun stil gebed.
3. De voorlezer leest de Tien Geboden. In de middag- of avonddienst in plaats hiervan de Apostolische geloofsbelijdenis.
4. Een bijbelgedeelte, naar keuze van de predikant, wordt door de voorlezer

gelezen. Hierna neemt de predikant de leiding van de dienst over.

5. Votum en groet: "Onze hulp zij in de naam des HEEREN..." en "Genade zij u en vrede..."
6. Zingen.
7. Gebed en voorbeden (het 'grote gebed').
8. Inleiding tot de preek, de 'voorspraak'.
9. Collectezang. Tijdens het zingen van een psalm wordt een begin gemaakt met collecteren.
10. De predikant leest de tekst uit de bijbel, waarover hij gaat preken. Het collecteren stopt even, uit eerbied voor het Woord van God. Even worden de lange stokken verticaal opgeheven. Tijdens de hierna volgende preek wordt weer verder gecollecteerd.

11. Uitleggend gedeelte van de preek.
12. Tussenzang.
13. Slot van de preek, de 'toepassing'.
14. Dankgebed.
15. Slotzang.
16. Zegen.

Vóór en na de dienst geeft een van de ouderlingen de predikant een hand. Deze handdruk is een teken dat de kerkenraad zich medeverantwoordelijk weet voor de eredienst. Een enkele keer kon het gebeuren dat de ouderling na de dienst de handdruk weigerde, omdat hij beslist geen instemming kon betuigen met de gehouden preek. De kerkenraad had dan een probleem, dat ongetwijfeld in de volgende ver-

gadering aan de orde zou komen. In de notulen van beide Edese kerken heb ik hiervan echter geen voorbeelden gevonden.

Bij bediening van de Doop, viering van het Avondmaal, kerkelijke huwelijksbevestiging en bevestiging van een predikant of andere ambtsdragers werd er wat vaker gezongen en gebeden. Tevens werd dan een formulier gelezen, stammend uit de tijd van de Reformatie, waarin onderricht werd gegeven over de betekenis van sacrament, huwelijk of ambt. Van betrokkenen werd dan een voor heel de gemeente hoorbaar jawoord gevraagd. Bij een intrede- of afscheidsdienst van een predikant werd de dienst vaak verrijkt (?) met vele toespraken.

12. Niet uit gewoonte of bijgelovigheid

"Gij hebt gehoord dat de Doop een ordening van God is (...) daarom moeten we hem tot dat doel en niet uit gewoonte of bijgelovigheid gebruiken". Zo hoorden kerkgangers hun predikant zeggen, telkens wanneer er in hun kerkgebouw een doopbediening plaatsvond. En de ouders van de te dopen baby gaven dan met hun jawoord te kennen, dat ze om heel andere redenen dan gewoonte of bijgeloof hun kind ten doop hielden. Of dit altijd naar waarheid gesproken was...

In elk geval werden omstreeks 1900 bijna alle Edese kinderen gedoopt. Het werd als een schande gezien, als dit achterwege bleef. In de Hervormde Kerk, vanouds de 'volkskerk', werd de toelating tot de Doop ruim gehanteerd. Als regel werd ieder ouderpaar dat hierom vroeg, toegelaten tot de bediening van dit sacrament. Men kon zich daartoe wenden tot het hoofd der openbare school, die voorlezer was in de kerk en de doop- en lidmatenboeken bijhield. Doopaangifte kostte f 0,10 per kind. Op de eerste zondag van de daarop volgende maand werd dan de baby gedoopt⁽⁶⁴⁾. Vanaf 1915 werd echter de tucht rondom de Heilige Doop strenger. Trouwe kerkgangers konden zonder meer hun kind laten dopen, maar wie minder trouw was moest wachten op de beslissing van de hele ker-

kenraad. Wanneer slechts één der ouders meelevend was, mocht alleen hij of zij antwoorden op de drie in de kerkdienst gestelde doopvragen⁽⁶⁵⁾.

De Gereformeerde Kerk was veel strenger. Ouders moesten eerst belijdenis van hun geloof hebben afgelegd vóór zij met hun kind naar de doopvont mochten komen. Was men geen belijdend lid, dan moest een doopgetuige de vragen beantwoorden en zo medeverantwoordelijkheid voor de christelijke opvoeding van het kind op zich nemen. Voor aanstaande ouders vormde deze kerkelijke huisregel wel eens een aanleiding om - zodra zich een baby aandiende - gauw de belijdeniscatechisatie te gaan volgen. Toch vermelden de notulen dat ook in deze kerk nauwelijks-meelevende ouders de doop van hun kind begeerden. Als motief werd eens aangevoerd dat de moeder anders de straat niet op kon gaan, 'wat in Ede eerst na het doopen van de kleine geschiedt'⁽⁶⁶⁾. De kerkenraad gaf echter aan deze 'gewoonte of bijgelovigheid' niet toe en eiste dat de ouders eerst trouw in de kerk moesten komen en belijdenis des geloofs zouden afleggen.

Een aangelegen punt was de doop van buitenechtelijke kinderen, in die tijd 'onechte' kinderen genoemd. In de hervormde dorpskerk werd er eenmaal per jaar

Doopschaal, bevestigd aan de preekstoel, in gebruik vóór de restauratie van de Oude Kerk te Ede.

(na 1916 eens per half jaar) een speciale doopdienst voor gehouden. De ongehuwde moeders zaten dan vooraan in de kerk te kijk voor de goegemeente. Ze kregen in het openbaar strenge vermaningen te horen. (De vaders, misschien ook aanwezig in de kerk, ontsprongen de dans.) Levend in het eind van de eeuw vraag je je af: Is er in deze diensten ooit gepreekt over het woord van Jezus uit Johannes 8:7: "Wie van u zonder zonde is, werpe het eerst een steen naar haar"? En de gedoopte kinderen? In andere doopdiensten werd hun na de doop de zegenbede uit Psalm 134 toegezongen: "Dat 's HEEREN zegen op u daal". Dit werd echter bewust achterwege gelaten bij de doop van 'onechte' kinderen⁽⁶⁷⁾. Zij waren blijkbaar Gods zegen niet waard! Hoelang dit soort doopdiensten het heeft uitgehouden heb ik niet kunnen nagaan. In 1931 bestonden ze nog steeds⁽⁶⁸⁾.

In gereformeerde kerkdiensten kwam deze aparte behandeling van 'onechte' kinderen niet voor. Wel werden ook hier de ongehuwde moeders streng bestraft. Gereformeerden hadden echter een ander probleem, dat hervormden niet kenden. Er waren namelijk 'vroegdopers' en 'laatdopers' in de gemeente. Bij de eerstgenoemden toog de vader, nadat er een baby geboren was, de eerstvolgende zondag naar de kerk voor de doop van het kind. De moeder bleef thuis in het kraambed achter. Jammer, maar haar aanwezigheid was niet het belangrijkste bij de Heilige Doop, zo vonden men. De 'laatdopers' wachtten enkele weken, totdat ook moeder erbij kon zijn. Vaak heeft de kerkenraad hierover gesproken. Aanvankelijk liet hij de ouders vrij in deze keuze, later werd geprobeerd het aantal doopdiensten te beperken tot één keer per maand. Toch respecteerde de kerken-

Tegenwoordig maakt men bij de doop gebruik van deze staande stenen doopvont (Oude Kerk, Ede).

raad ook de overtuiging van de ‘vroegdoopers’, zodat nog jarenlang elke week gelegenheid tot dopen was.

Het motief van de ‘vroegdoopers’ was: De beloften die God in de doop aan de kinderen der gemeente geeft zijn zo waardevol, dat ze prevaleren boven alle menselijke overwegingen. Ze hadden de Dordtse Kerkorde aan hun zijde, die in artikel 56 bepaalde dat kinderen gedoopt moesten worden ‘so haast als men die Bediening deszelve

hebben kan”. In een tijd waarin kindersterfte dikwijls voorkwam, kan onuitgesproken ook de vrees voor het ongedoopt sterven van hun kind ouders aangespoord hebben om geen enkel uitstel te tolereren.

Nog in 1952 pleitte een predikant in het kerkblad voor vroegdoop, die hij ‘op tijd doop’ noemde. Tien jaar later was dit gebruik echter voorbij. Van de meer dan honderd gedoopte kinderen in 1962 was er niet één die binnen een week na de geboorte de kerk werd ingedragen⁽⁶⁹⁾.

13. Komt dan!

”Komt, want alle dingen zijn gereed!” Zo klonk het viermaal in een jaar door de twee kerkgebouwen die het dorp Ede omstreeks 1900 rijk was. Staande achter de Avondmaalstafel nodigde de predikant de

gemeente uit om naar voren te komen en brood en wijn in ontvangst te nemen. ”Komt dan!”

Dan gebeurde er voor een buitenstaander iets vreemds. Het grootste deel van de

gemeenteleden kwam dan namelijk niet. Ze bleven onbeweeglijk op hun plaats zitten. Slechts een klein aantal kerkgangers - meestal ouderen - schuifde naar voren en nam plaats aan de tafel. "Doet dit tot mijn gedachtenis", had Christus bijna 2000 jaar geleden gevraagd, toen Hij het Heilig Avondmaal instelde⁽⁷⁰⁾. De meeste christenen in Ede deden het echter niet.

In beide kerken was een grote schroom ten aanzien van het Avondmaal. Men vreesde 'zich een oordeel te eten', wanneer men niet in een oprecht geloof deelnam aan dit sacrament. Velen vonden zichzelf niet 'waardig' om aan deze tafel te verschijnen⁽⁷¹⁾. Omstreeks 1890 namen in de Hervormde Gemeente slechts 40 lidmaten deel aan het Avondmaal⁽⁷²⁾. In de Gereformeerde Kerk was het aantal naar verhouding groter. Na 1900 werd er vanaf de kansel, op belijdeniscatechisatie en tijdens de huisbezoeken sterk op aangedrongen om deel te nemen. Toch duurde het ook hier tot ongeveer 1935 eer de helft van het aantal belijdende leden aan de Avondmaalstafel aanschikte. In dit alles zien we de nawerking van de reeds eerder genoemde Nadere Reformatie.

Eveneens in beide kerken gold als huisregel: om deel te mógen nemen aan het Avondmaal moest men belijdenis des geloofs hebben afgelegd en geen ergernisgevend levensgedrag vertonen. Op dit laatste werd vooral door de gereformeerde kerkenraad nauwlettend toegezien. Het gebeurde nogal eens dat lidmaten die zich aan openbare zonden te buiten gingen, onder censuur werden geplaatst. Zolang ze

hun schuld niet beleden en hun leven niet beterden werd hun de toegang tot de Avondmaalstafel ontzegd. In de Hervormde Gemeente werd deze ingrijpende maatregel nauwelijks toegepast⁽⁷³⁾. De kerkenraad was hiermee blijkbaar erg voorzichtig. Of bracht de geringe deelname aan het Avondmaal mee dat dit middel nauwelijks effectief was?

Als symbool voor het toezicht op leer en leven van Avondmaalgangers stonden tijdens de viering twee ouderlingen aan de uiteinden van de tafel en vormden de zogenaamde 'tafelwacht'. Er gaan verhalen dat zo'n op wacht staande ouderling wel eens onverwachts en eigenmachtig iemand terugstuurde van de Avondmaalstafel. Wanneer dit gebeurd zou zijn, is het een onwettige handeling geweest. Een lidmaat de toegang tot het Avondmaal ontzeggen kon alleen krachtens een besluit van de kerkenraad, in vergadering bijeen. Het gebeurde pas nadat met betrokkene intensieve gesprekken waren gevoerd en hem of haar de ingestelde censuur was meegedeeld. In de notulen van beide kerkenraden heb ik echter geen enkele indicatie gevonden dat ouderlingen eigenmachtig lidmaten van het Avondmaal afhielden.

In de Hervormde Gemeente is in de laatste decennia een veel grotere deelname aan het Avondmaal gekomen, maar de kerkorderegel dat men door het doen van belijdenis toegang verkrijgt tot dit sacrament is tot nog toe gehandhaafd⁽⁷⁴⁾. In de Gereformeerde Kerk hebben thans belijdende leden de mogelijkheid om samen met hun gedoopte kinderen aan het Avondmaal deel te nemen.

14. Daar komt de bruid!

Volgens protestantse opvatting is de huwelijksluiting een zaak van de burgerlijke overheid. Zodra bruid en bruidegom het gemeentehuis verlaten, zijn ze wettig getrouwd. Gaan ze hierna naar de kerk, dan heeft dit de betekenis van een zegen vragen over het pas gesloten huwelijk.

Oudtijds gebeurde dat vaak op zondag, in de gewone kerkdienst van de gemeente,

nadat men al een paar dagen tevoren op het gemeentehuis wettelijk getrouwd was. Vooral de 'gewone man en vrouw' bleven daar in het begin van deze eeuw gebruik van maken. Dan waren er immers voor het bruidspaar geen extra kosten aan verbonden. Wie het zich permitteren kon, liet door de week zijn/haar huwelijk kerkelijk bevestigen. De hervormde kerkvoogdij hanteerde

in 1914 voor zulke huwelijksdiensten zelfs twee tarieven: f 10,- en f 25,-. Wellicht was het tientjestarief voor een trouwdienst van meerdere bruidsparen tegelijk⁽⁷⁵⁾.

Kerkelijke huwelijksinzegening op zondag had het voordeel dat dan veel meer héél de gemeente erbij betrokken was. Het gebeurde echt 'in het midden der gemeente'. Iedereen was getuige van het jawoord van het bruidspaar. Nadeel was, dat de preek minder op de situatie van het trouwpaar betrokken was en de toch al lange kerkdienst nog wat langer duurde. Dat laatste zal niet iedereen op prijs hebben gesteld.

Bij het aanvragen van een kerkelijke huwelijksbevestiging konden trouwlustigen tegen twee moeilijkheden oplopen. Het betrof allereerst hen die 'moesten' trouwen, omdat een baby zich had aangekondigd. Ze moesten dan vooraf schuldbelijdenis afleggen, dat ze gezondigd hadden tegen het zevende gebod. Dit gebod luidt letterlijk "Gij zult niet echtbreken", maar de Heidelbergse Catechismus rekent hiertoe ook 'alle onkuisheid (...) hetzij in de heilige huwelijke staat of daarbuiten'⁽⁷⁶⁾.

Omstreeks 1900 moest deze schuldbelijdenis worden afgelegd ten aanhore van alle kerkgangers. In de Gereformeerde Kerk werd dit reeds in 1901 wat verzacht: men behoefde alleen voor de kerkenraad deze schuldbelijdenis af te leggen, waarna een ernstige vermaning volgde, maar de kerkelijke huwelijksbevestiging kon doorgaan. De gemeente werd echter wel op de hoogte

gesteld! Bij de zondagse afkondiging van de aanstaande huwelijksbevestiging werden in dat geval de woorden 'na gedane schuldbelijdenis' toegevoegd. Vanaf 1949 bleef deze mededeling vanaf de kansel achterwege⁽⁷⁷⁾.

De tweede moeilijkheid deed zich voor, wanneer bruid of bruidegom tot een andere kerk behoorden dan waarin de huwelijksinzegening werd aangevraagd. Of - hetgeen niet vaak gebeurde - dat een van beiden geen kerkelijke binding had. Vooral de gereformeerde kerkenraad voerde een strikt beleid ten aanzien van wat men in zo'n geval een 'gemengd huwelijk' noemde. Er werden duidelijke regels gesteld. Het huwelijk kon niet in de gereformeerde kerk worden ingezegend, als een van beiden 'der religie vreemd of vijandig' was. Er was wel een mogelijkheid, als de niet-gereformeerde partij 'de vrede Gods is toegedaan', mits hij of zij instemde met de inhoud van het (klassieke) huwelijksformulier, en beloofde de gereformeerde partner in niets te zullen tegenwerken. De kinderen die geboren werden zouden in de gereformeerde kerk worden gedoopt en in de gereformeerde leer worden opgevoed, zo moest men bij voorbaat al toezeggen⁽⁷⁸⁾.

Gaf het voor sommige bruidsparen dus moeilijkheden eer ze elkaar in de kerk het jawoord konden geven, daarnaast waren er ongetwijfeld ook velen die met blijdschap hun trouwdag tegemoet gingen en voor wie de kerkdienst het hoogtepunt van deze dag was. En ze leefden nog lang en gelukkig...

15. Gaat dan heen in vrede

Wanneer op een snelweg een kettingbotsing plaatsvindt, waarbij doden en gewonden vallen, staan de kranten er de volgende dag vol van. Dat gisteren ook duizenden mensen veilig thuiskwamen, wordt niet vermeld. Zo is het ook voor wie zich verdiept in plaatselijke (kerk)geschiedenis. De bronnen (notulen, kerkbladen, andere geschriften) vermelden bijzondere gebeurtenissen, moeilijkheden, misverstanden. Dat ook duizenden malen Edese kerkgangers naar huis gingen met een positief gevoel, gesterkt in

hun geloof, valt veel minder op. Maar het was ongetwijfeld een feit.

Bij het begin van de kerkdienst zong de gemeente vaak Psalm 122: "Kom ga met ons en doe als wij!" Het laatste wat de kerkganger hoorde was stevast: "Gaat dan heen in vrede". Dan hief de predikant zijn handen omhoog en legde de gemeente de zegen op. Het was een belofte van Godswege: "Ik ga met u mee, de nieuwe week tegemoet".

Uiteraard zal niet iedereen en altijd met

een gevoel van vrede het kerkgebouw verlaten hebben. Er waren dominees die erg saai preekten. Er waren jongeren die meer aandacht voor elkaar hadden dan voor de Boodschap. Er waren ouderen die, vermoeid door de lange werkdagen, het grootste deel van de middagdienst geslapen hadden. Kerkgangers die in 't openbaar vermaand waren tijdens de kerkdienst, hebben

wellicht met zeer gemengde gevoelens het kerkgebouw verlaten.

Toch zal het menigmaal wel het geval geweest zijn dat mensen huiswaarts gingen 'in vrede'. De onderlinge aanmoediging: "Kom ga met ons en doe als wij" was ook in het begin van de 20e eeuw niet tevergeefs.

Ds. T. van 't Veld

Noten

Gebruikte afkortingen:

NH-notk = notulen hervormde kerkenraad

NH-notkv = notulen hervormde kerkvoogdij

NH-kb = hervormd kerkblad

GK-notk = notulen gereformeerde kerkenraad

GK-kb = gereformeerd kerkblad

- De titel van dit themanummer is ontleend aan Psalm 122. In de berijming hiervan staan de woorden: "Kom ga met ons en doe als wij!" In deze psalm is het een oproep aan gelovigen uit Israël om zich samen naar de tempel in Jeruzalem te begeven. Protestantse christenen in Nederland hebben dit citaat vaak gebruikt als een opwekking tot kerkgang in eigen stad of dorp.
- Op zondag 18 mei 1997 vonden alleen in het dorp Ede 55 kerkdiensten plaats, in 36 kerkgebouwen of andere accommodaties, uitgaande van 22 kerkgenootschappen c.q. geloofsgemeenschappen (Edese Post, 14 mei 1997).
- De Hervormde Taborgemeente, in 1948 ontstaan, blijft zodoende ook buiten beschouwing.
- Zie J.H. van de Bank, Kudde in veelvoud. Kleine kerkgeschiedenis van Ede, Ede 1986, 25-27.
- In 1899 telde de burgerlijke gemeente Ede 15.195 inwoners. De dorpen Lunteren, Bennekom en Otterlo vormden toen reeds een eigen kerkelijke gemeente, terwijl de 2841 bewoners van Gelders Veenendaal zich in kerkelijk opzicht wellicht oriënteerden op Veenendaal. In het dorp Ede met de buitenbuurten Maanen, Veldhuizen, Ederveen, Doesburg, Wekerom en de Ginkel woonden 5638 personen, van wie het overgrote deel tot de Hervormde Gemeente te Ede gerekend kan worden. (Bron: Gemeentearchief Ede).
- De 'Moderne Richting' uit de 19e eeuw legde sterke nadruk op de ratio. Waar is wat voor het verstand bewezen kan worden. Er werd een vraagteken gezet achter vele wonderen, zoals die in de bijbel worden beschreven. Ook de opstanding van Christus kwam in discussie.
- Een boeiende beschrijving van deze begintijd geeft J. de Nooy, Van Koetshuiskerk tot Noorderkerk, Ede 1978.
- NH-notk 14 jan. 1918.
- M.H. Sniijders, De kerk in 't midden, Velp z.j., 170. Dit tijdstip van klokluiden is in 1997 nog onveranderd.
- GK-kb 12 febr. 1938.
- GK-kb 27 maart 1948 en 20 aug. 1949.
- Sniijders, De kerk, 169.
- Aldus H.J. Nijenhuis: "Een stukje Oude Kerkgeschiedenis", De Zandloper. Kwartaalblad van de Vereniging Oud Ede, juni 1975, 12.
- GK-notk 12 mei 1911.
- GK-notk 28 sept. 1916.
- GK-kb 21 maart 1930.
- NH-kb 1 april 1949 en 13 juni 1952.
- NH-notk 4 aug. 1931.
- Van de Bank, Kudde, 171. NH-notk 2 juni 1936. NH-kb 5 april 1939.
- De Nooy, Koetshuiskerk, 31. GK-notk 5 dec. 1901, 22 jan. 1903, 6 febr. 1903.
- GK-notk 27 mei 1910; 10 juni 1910 en 24 nov. 1911.
- NH-notkv 21 nov. 1924. GK-notk 1 febr. 1917.
- Aldus Van de Bank, Kudde, 170. De kerkvoogdij spreekt in 1924 over 'veel ongeregeldheden' bij de verhuur van zitplaatsen (NH-notkv 21 okt. 1924).
- H.J. Nijenhuis, Zo was Ede. Het dagelijkse leven in Ede rond de eeuwwisseling, Zaltbommel 1977, 22. Hij noemt prijzen van f 10,- tot f 25,- per jaar. Zie ook Nijenhuis, Oude Kerk-geschiedenis, 14-15 en Sniijders, De kerk, 164.
- NH-kb 26 april en 2 juni 1939.
- Van de Bank, Kudde, 170-171.
- NH-kb 5 jan. 1962.
- De (hervormde) kerkvoogdij voert het beheer over alle 'stoffelijke' zaken van de kerkelijke gemeente: gebouwen, salarissen, etc. De kerkvoogden maakten rond 1900 geen deel uit van de kerkenraad, maar hadden een eigen beslissingsbevoegdheid. Sinds enkele jaren zijn zij als ouderling-kerkvoogd opgenomen in de kerkenraad. De Gereformeerde Kerk kende vanaf de beginjaren een Commissie van Beheer, die wel verantwoording schuldig was aan de kerkenraad.
- Het Register zitplaatsen Oude Kerk werd in die tijd in een dikke foliant bijgehouden door notaris Fischer, die tevens als kerkelijk ontvanger fungeerde.

- de. Het Register behoort thans tot het archief van de Hervormde Gemeente.
30. GK-notk 19 aug. 1904 en 9 aug. 1926. NH-kb 1 febr. 1946, 16 nov. 1951, 6 mei 1955, 1 dec. 1961. Nijenhuis (Oude Kerk-geschiedenis, 16 e.v.) vertelt op humoristische wijze uit eigen ervaring wat er soms op de galerij gebeurde.
  31. De Nooy, Koetshuiskerk, 35.
  32. Nijenhuis, Oude Kerk-geschiedenis, 13.
  33. GK-kb 24 dec. 1931.
  34. GK-notk 24 nov. 1927.
  35. GK-notk 23 sept. 1891.
  36. De titel van het gedicht luidt: "Liefdesverklaring", uit de bundel Bij feestelijke gelegenheden, 1927-1930.
  37. Over de strijd i.v.m. het vervangen van het oude ambtsgewaad zie M.J. Aalders: "Het ambtsgewaad ter discussie in de kring der afgescheidenen" in *Predikant in Nederland (1800 tot heden)*. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800, Kampen 1997, 152-182.
  38. R.H. Nijhoff, Ede van 1900 tot nu, deel I, Hulst 1989, 41.
  39. G. Heitink, hoogleraar praktische theologie aan de V.U., in "De dominee gaat voorbij. Het veranderend beroep van predikant", *Predikant en samenleving*, april mei 1997, 5.
  40. Aalders, *Predikant*, 171.
  41. GK-kb 21 april 1956 en 11 juni 1960. GK-notk 18 juni 1956.
  42. De Nooy, Koetshuiskerk, 19.
  43. Mocht iemand me aan een kopie kunnen helpen, dan houd ik me zeer aanbevolen!
  44. Zie A. Th. van Deursen / G.J. Schutte, *Geleefd geloven. Geschiedenis van de protestantse vroomheid in Nederland*, Assen 1996, 30-36 en 64-69.
  45. J. Banga: "De eerste drie" in gedenkbundel 1887-1987. *Gereformeerde Kerk Ede 100 jaar*, 16.
  46. Banga, *Eerste drie*, 18-19.
  47. GK-kb 11 april 1931. Van de Bank, Kudde, 157. De Nooy, Koetshuiskerk, 40, noemt als jaartal 1911.
  48. GK-notk 22 juli 1898.
  49. GK-notk 25 juni 1914.
  50. GK-notk 10 maart 1932.
  51. Zie P.G. Kunst, *Kerkzang in de Nederlanden*, Kampen 1981, 57-61.
  52. Kunst, *Kerkzang*, 101-118.
  53. Kunst, *Kerkzang*, 30.
  54. GK-notk vermelden 12 maal in de periode 1948-1954 hierover discussies in de kerkenraadsvergaderingen.
  55. Voetius, een bekend theoloog uit de tijd van de Nadere Reformatie, pleitte ervoor dat ook vrouwen tijdens de gebeden gingen staan. Nog liever wilde hij dat alle kerkgangers zouden knielen. Zijn pleidooi vond geen gehoor. Zie H. Florijn: "Nadere Reformatie en eredienst" in O.J. de Jong e.a., *Het eigene van de Nederlandse Nadere Reformatie*, (Houten 1992) 128.
  56. GK-notk 7 sept. en 5 okt. 1953. GK-kb 24 april 1954.
  57. I Corinthe 16:1-3. Zie ook II Corinthe 8:6 en Romeinen 15:26.
  58. In den lande kwam het voor dat diakenen klompen verstrekten, waarop vooraf een A (van het woord 'Armen') werd ingebrand. Of kleding die door een opgenaaid biesje herkenbaar was.
  59. GK-notk 4 jan. en 1 febr. 1934. Nog in 1956 en 1957 blijkt deze kerkenraad grote moeite te hebben met het aanvaarden van overheidssteun voor de verzorging van gereformeerde leden (GK-notk 6 febr. 1956 en 3 sept. 1957).
  60. L.C. van Drimmelen "De rechtspositie van de predikant" in *Predikant in Nederland*, 60.
  61. NH-kb 11 juni 1954, 6 aug. 1954, 7 maart 1958.
  62. GK-kb 3 febr. 1951. Zie ook De Nooy, Koetshuiskerk, 59.
  63. Zo in de Hervormde Gemeente te Nijkerk, mijn geboorteplaats.
  64. De Nooy, Koetshuiskerk, 9.
  65. Van de Bank, Kudde, 160. NH-notk 4 mei 1916.
  66. GK-notk 17 aug. 1922.
  67. Snijders, *De kerk*, 143. Dit weglaten van de zegenbede in een soortgelijke dienst vond ook in andere gemeenten plaats.
  68. NH-notk 20 mei 1931.
  69. Zie over al of niet vroegdoop: GK-notk 13 april 1898, 14 mei 1902, 7 maart 1911, 31 jan. 1913. Eveneens GK-kb 15 nov. 1952 en 1 febr. 1963.
  70. Lukas 22:19.
  71. Een belangrijke rol speelde hierbij de bijbeltekst uit I Corinthe 11:29, die in de Statenvertaling aldus luidt: "Want wie onwaardiglijk eet en drinkt, die eet en drinkt zichzelf een oordeel". In Corinthe waren grote misstanden bij het Avondmaal. Sommigen namen er dronken aan deel. Tegen zo'n onwaardige wijze van Avondmaal houden waarschuwt de apostel.
  72. Van de Bank, Kudde, 142. Dat het elders in de Hervormde Kerk ook anders kon, bewijst de laatste Avondmaalsviering die ds. J.J. van Oosterzee (1817-1882) leidde. Er waren toen achtereenvolgens 40 Avondmaalstafels nodig. (Bron: expositie Vier eeuwen domineesland, in 1997 gehouden in het Catharijneconvent te Utrecht).
  73. Terwijl de gereformeerde kerkenraad herhaaldelijk spreekt over lidmaten die onder censuur staan, trof ik in de notulen van de hervormde kerkenraad alleen in het jaar 1946 een paar gevallen aan waarin dit tuchtmiddel werd toegepast.
  74. *Kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk*, artikel XVIII, 2 en Ordinantie 10.2.1.
  75. NH-notk 28 aug. 1914.
  76. Heidelbergse Catechismus zondag 41, antwoord 108.
  77. GK-notk 10 mei 1901 en 10 okt. 1949.
  78. GK-notk 22 nov. 1911.

Verantwoording

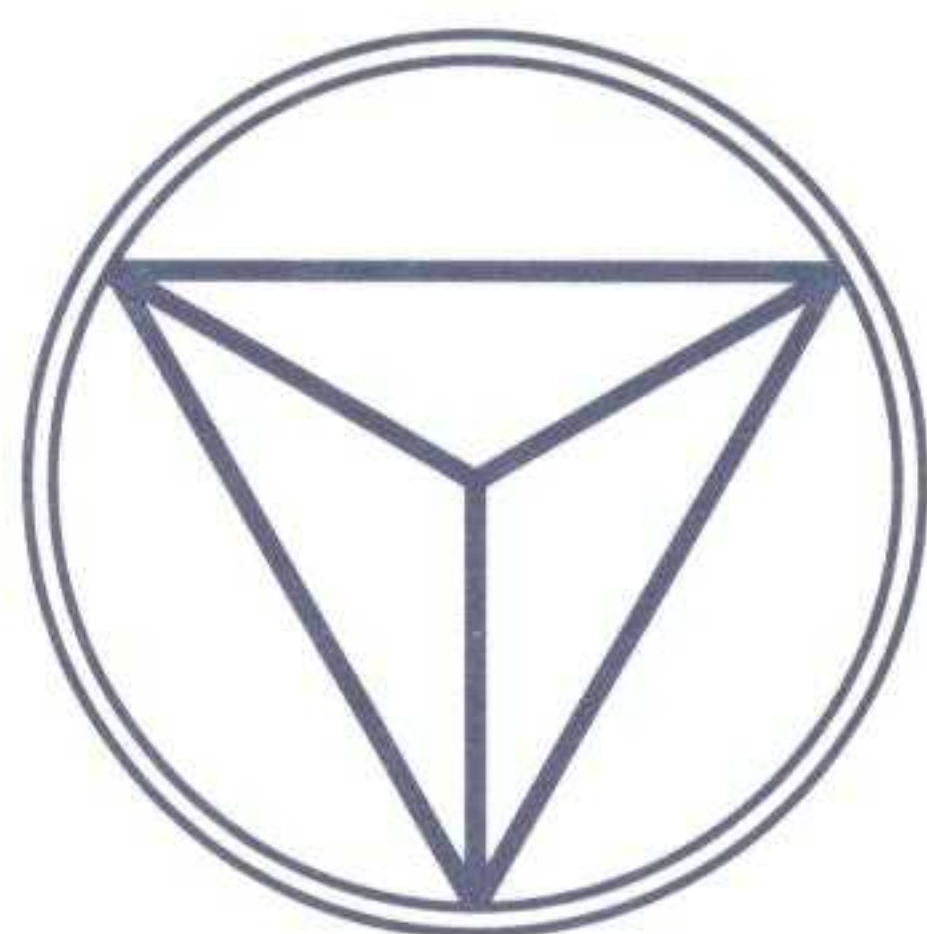
De meeste van de in dit nummer opgenomen foto's zijn afkomstig uit het archief van de Historische Vereniging Oud Ede. De foto's van het interieur van de Oude Kerk te Ede (op de pagina's 9, 12, 15, 18 en 19) werden gemaakt door ons redactielid H. van Scherrenburg.

DE ZANDLOPER is het orgaan van de Vereniging Oud Ede

- * Het dagelijks bestuur van de Vereniging Oud Ede bestaat uit mevrouw H.A. Blaauw-de Wit (voorzitter), de heer D. van Veldhuizen (secretaris) en de heer W. Kempe (penningmeester).
- * De contributie bedraagt 20 gulden per jaar, te voldoen door storting op giro 353.42.68 van penningmeester Vereniging Oud Ede te Ede.
- * Het Historisch Museum Ede (Museumplein 7, 6711 NA Ede, tel. (0318) 61 95 54) is open 's middags van twee tot vijf uur, op zondagen tot vier uur. Op maandagen is het museum voor het publiek gesloten.
- * Conservator van het museum is drs. D.J. List.
- * De redactie van De Zandloper bestaat uit de heren J.E.H. den Hartog (eindredacteur), drs. D.J. List, J.J.P. Nijdam, F.G. van Oort, H. van Scherrenburg en G.H. Stel.
- * Adres voor vereniging, museum en orgaan: Museumplein 7, 6711 NA Ede, tel. (0318) 61 95 54.
- * Productie van het blad: Drukkerij Frouws te Ede.

ISSN 1384-7090

SCHILDERWERKEN
KAMMINGA BV

maanderweg 74 - 6711 ng ede - tel. 0318 - 618522
fax 0318 - 650007

De Boek- en Kunsthandel
“Het Wapen van Ede”
Fa. Th. Menger
houdt zich aanbevolen voor de levering
van **ALLE**
Binnen- en Buitenlandse Boekwerken
Inlichtingen worden steeds gaarne verstrekt

HET WAPEN VAN EDE
boekhandel pel
HOFLEVERANCIER

GROTESTRAAT 91 - EDE

T
O
E
N
E
N
N
U

SINDS 1849

Glas en Schilderwerken

Jansen ede

Fahrenheitstraat 24
Postbus 262
6710 BG Ede
Tel. : (0318) 624 523
Fax: (0318) 625 161

- 24 uurs glasservice
- Onderhoudsschilderwerk
- Nieuwbouw
- Utiliteitsbouw
- Isolatieglas
- Voorzetramen
- Rolluiken
- Zonweringen enz.

Familiedrukwerk, handelsdrukwerk,
periodieken, brochures en folders

met vakmanschap vervaardigd bij:

DRUKKERIJ FROUWS EDE BV

Fahrenheitstraat 26, 6716 BR Ede, tel. (0318) 642 111, fax 642 757

**AANNEMERSBEDRIJF
WILLEMSSEN & ELBERTSEN EDE**

**NIEUWBOUW
VERBOUW EN ONDERHOUD**

Dwarsweg 10 - 6716 BJ Ede - Tel. (0318) 63 72 50 - Fax (0318) 63 97 62

**Geen project
of kantoor
is ons te groot!
En geen winkel
te klein!**

Ook dit project,
Historisch Museum Ede
is verzorgd door:

**INTERIEUR
VERZORGING**
ZANDLAAN 16 - 6717 LP EDE
TELEFOON (0318) 632 359